

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

До захисту допустити:

завідувач кафедри



Романцов В.М.

(підпис) (ПІБ завідувача кафедри)

«09» грудня 2025 р.

«АНАРХІСТСЬКИЙ РУХ У КАТЕРИНОСЛАВІ (1905-1907 РР.)»

Кваліфікаційна робота здобувача
вищої освіти другого

(магістерського) рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми

«Історія»

(назва освітньо-професійної програми)

Дергачов Артем Олександрович

*(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої
освіти)*

Науковий керівник:

Волониць В. С., кандидатка історичних
наук, доцентка.

Рецензент:

Гедьо А. В. докторка історичних наук,
професорка, завідувачка кафедри історії
України, Київський столичний
Університет ім. Б. Грінченка

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою добре 85В

Секретар ЕК Шипік Н.Ф.

«19» грудня 2025 р.

Київ - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	9
1.1 Історіографія	9
1.2 Джерельна база	14
Висновки до розділу 1	19
РОЗДІЛ 2. РЕВОЛЮЦІЙНІ НАСТРОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І КАТЕРИНОСЛАВА У ПЕРЕДДЕНЬ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР.	21
2.1 Вплив аграрної кризи та промислової нестабільності на радикалізацію селянства і робітництва на межі ХІХ-ХХ ст.	21
2.2. Етнічний чинник та релігійні протиріччя: роль єврейського населення та політики русифікації у формуванні опозиційних рухів	28
2.3 Становлення анархістської думки: від європейського досвіду та українського федералізму Драгоманова до теорій Бакуніна і Кропоткіна	36
2.4 Політичний ландшафт Катеринослава напередодні 1905 року: діяльність соціал-демократів, есерів та адміністративно-поліцейські заходи контролю	43
Висновки до розділу 2	47
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ АНАРХІСТІВ У ПЕРІОД НАРОСТАННЯ РЕВОЛЮЦІЇ	49
3.1 Радикальні осередки: специфіка та ліквідація групи «махаєвців»	49
3.2. Ескалація протестного руху в січні-травні 1905 року та формування групи анархістів-комуністів передмісті Амур	60
3.3 Ескалація насилля: перехід до тактики індивідуального терору та участь анархістів у барикадних боях Жовтневого страйку	69
Висновки до розділу 3	76
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ТАКТИКИ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ: ВІД САМОБОРОНИ І ЕКСПРОПРІАЦІЙ ДО СИСТЕМНОЇ КРИЗИ (ЛИСТОПАД 1905 - ПОЧАТОК 1907 РР.)	78
4.1 Реакція на погроми та зміна фінансової стратегії: створення бойових дружин та легітимація експропріацій (листопад-грудень 1905 р.)	78

4.2 Спроби міжрегіональної координації та пік «безмотивного терору»: діяльність «Летючої групи» і бойових осередків навесні-влітку 1906 р...	83
4.3 Занепад організованого підпілля під тиском репресій та спроби синдикалістської переорієнтації на заводах	93
4.4 Часткова ліквідація організованого підпілля та фрагментація анархістського руху (середина 1907 - початок 1908 рр.)	101
Висновки до розділу 4	102
ВИСНОВКИ	104
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	107

ВСТУП

Актуальність обраної теми, що присвячена аналізу діяльності антисистемного руху в Катеринославі у період Революції 1905-1907 рр., визначається комплексом суспільно-політичних чинників. Вивчення цього локального феномену є критично важливим для розуміння загальних процесів радикалізації, трансформації соціальної структури та формування політичного ландшафту українських земель на початку ХХ століття.

Обґрунтування актуальності дослідження полягає насамперед у необхідності глибокого переосмислення взаємозв'язку між індустріалізацією та соціальною дестабілізацією. Катеринослав, один із провідних промислових центрів імперії, став місцем, де загострилася суперечність між динамічним економічним зростанням і браком належних соціальних та політичних механізмів для подолання конфліктів між різними групами населення. Дослідження дає можливість проаналізувати, як саме «пролетаризація» населення, зосередження великих мас робітників та невирішеність аграрного питання в регіоні створили ґрунт для появи і швидкої популяризації максималістських, антидержавних ідеологій. Власне, це є важливим внеском у вивчення генези соціальних рухів та їхньої реакції на кризу модернізації.

Критична важливість теми також визначається її прямим відношенням до вивчення динаміки радикалізації політичної боротьби та трансформації її інструментів. Аналіз еволюції руху від ідейно-пропагандистських гуртків до централізованих осередків із вираженою бойовою тактикою дозволяє реконструювати механізми переходу до екстремістських форм прямої дії. Використання експропріацій та індивідуального терору як основних джерел фінансування та політичного впливу є предметом об'єктивного аналізу, це якраз то дає змогу виявити межу, за якою революційна ініціатива призводить до криміналізації та відчуження від широких робітничих мас. Цей аспект актуальний для осмислення феномену політичного насильства у контексті історичних переломів.

Історична цінність обраного періоду та регіону зумовлена можливістю вивчити комплексний вплив поліетнічного середовища на формування радикальних політичних ідентичностей. Катеринославщина була регіоном зі значною присутністю різних етнічних груп, що перебували під подвійним тиском: класовим та національним. Дослідження дозволяє деталізувати, як саме національний гніт, особливо серед єврейського населення, стимулював вибір тих політичних доктрин, які пропонували найбільш рішуче та негайне скасування державного апарату як джерела всіх форм пригнічення. Такий аналіз збагачує наше розуміння багатофакторності революційного процесу на південноукраїнських землях та його регіональної специфіки.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичний розвиток Катеринославщини, а саме м. Катеринослава та його найближчих околиць, у період революції 1905-1907 рр..

Предметом дослідження є діяльність анархістських осередків та організацій у місті Катеринославі у 1905-1907 рр., а також еволюція їхньої ідеології, тактики (пропаганда, експропріації, терор) та внутрішньої структури у контексті загальнореволюційної боротьби.

Мета роботи полягає в об'єктивному аналізі анархістського руху в Катеринославі у 1905-1907 рр., з'ясуванні його основних проявів та визначенні місця цього руху в загальному суспільно-політичному процесі міста.

Для досягнення поставленої мети в роботі було вирішено низку конкретних завдань:

1. Описати стан історіографії та охарактеризувати джерельну базу, що використовується для вивчення анархістського руху в Катеринославі 1905-1907 рр..
2. Розглянути суспільно-політичні та економічні умови, за яких відбувалося поширення анархістських ідей у Катеринославі напередодні революції.
3. Проаналізувати формування організацій та практику діяльності катеринославських анархістів, включно з їх основними формами участі у подіях 1905-1907 рр..

4. Показати зміни в тактиці та діяльності анархістських груп у Катеринославі упродовж 1905-1907 рр. та визначити основні причини цих змін.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від січня 1905 року до початку 1908 року.

Початкова межа. Січень 1905 року, вибір цієї дати зумовлений початком активної фази Революції 1905-1907 рр., яка стала каталізатором для трансформації розрізаних анархістських гуртків у структурований політичний рух. Водночас дослідження виходить за межі цієї дати, оскільки у роботі здійснено ретроспективний аналіз суспільно-політичних та економічних передумов кінця 19 - початку ХХ ст. (аграрна криза, індустріалізація, формування політичних партій), власне, це дозволяє виявити глибинні причини радикалізації населення регіону напередодні революційних подій .

Кінцева межа. Початок 1908 року, верхня межа дослідження простягається до початку 1908 року, що пов'язано з частковим занепадом організованого анархістського підпілля в Катеринославі. Саме цей період, характеризується системною кризою, фрагментацією руху на ізольовані групи та переходом до тактики нескоординованого індивідуального терору. Розширення хронології до початку 1908 року дозволило мені простежити повний цикл еволюції руху: від його інституалізації до фактичного розпаду під тиском урядових репресій та внутрішніх тактичних помилок.

Територіальні межі кваліфікаційної роботи охоплюють насамперед місто Катеринослав (сучасний Дніпро), що є основним об'єктом аналізу як осередок формування та діяльності анархістських організацій. Дослідження також поширюється на передмістя Катеринослава та найближче індустріальне оточення, де функціонували великі заводи, які забезпечували соціальну базу руху. Крім того, у роботі побіжно згадуються й аналізуються інші міста Катеринославської губернії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає насамперед у тому, що в роботі переосмислено розвиток анархістського руху в Катеринославі 1905-1907

рр. на основі ширшого та більш різноманітного кола джерел, ніж використовувалося у попередніх дослідженнях. До аналізу залучено низку маловідомих та раніше неактуалізованих архівних документів[1, 2, 3, 4, 10, 11, 16, 17], що дозволило уточнити окремі епізоди діяльності місцевих груп і перевірити стійкі уявлення, які сформувалися в історіографії. Новизна також полягає у спробі послідовно простежити розвиток анархістських організацій від їх появи до поступового занепаду, звертаючи увагу на соціальний склад учасників, умови, у яких вони діяли, та зміни в їхній тактиці.

Практичне значення результатів кваліфікаційної роботи полягає у можливості їхнього широкого використання в науково-освітній та суспільно-політичній сферах: одержані результати та введена в обіг нова архівна інформація можуть бути застосовані для удосконалення навчального процесу (при викладанні курсів з історії соціальних рухів та регіональної історії), для сприяння подальшим науковим дослідженням в цій темі. Крім того, матеріали дослідження мають значення для науково-популярного контенту, пов'язаного з історією міста Дніпра (Катеринослава).

Апробація результатів роботи. Основні положення та попередні висновки дослідження були апробовані в межах участі у Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна у світовому історичному просторі». За матеріалами кваліфікаційної роботи було підготовлено та опубліковано тези під назвою «Суспільно-політична діяльність анархістів під час Революції 1905-1907 рр. у висвітленні газети «Киевлянин».

Методологічну основу кваліфікаційної роботи становить сукупність принципів, підходів та спеціальних методів історичної науки, що забезпечують об'єктивність, достовірність та всебічність аналізу анархістського руху в Катеринославі. Дослідження ґрунтується на фундаментальних принципах історизму (розгляд руху у нерозривному зв'язку з конкретними історичними умовами 1905-1907 рр.), об'єктивності (неупереджений аналіз тактики терору та експропріацій) та системності й всебічності (розгляд руху як складної структури у взаємодії з політичним контекстом). Для вирішення поставлених

завдань застосовувався комплекс загальнонаукових методів: історичний і логічний (аналіз, синтез, узагальнення), системно-структурний (для вивчення організації руху) та типологічний (для класифікації форм діяльності). Спеціально-історичний арсенал включав історіографічний метод (критична оцінка попередніх досліджень), проблемно-хронологічний (структурування матеріалу у чіткій послідовності), історико-порівняльний (зіставлення катеринославського руху з аналогічними осередками в інших регіонах для виявлення специфіки) та реконструктивний метод, який був ключовим для відтворення подій на основі розрізнених архівних джерел.

Структура кваліфікаційної роботи є логічною та відповідає вимогам, які висуваються до кваліфікаційної роботи. Вона включає: вступ, де обґрунтовуються всі необхідні параметри дослідження; чотири основних розділи, в яких детально розкривається зміст роботи та аналізуються джерела; висновки, що систематизують та узагальнюють одержані наукові результати; а також список використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1 Історіографія

Варто відзначити, що аналіз історіографії здійснено за хронологічним принципом, таким чином простежується зміна підходів до вивчення анархістського руху в Катеринославі. Виділено кілька основних етапів: дорадянський період, у межах якого переважають мемуарні та публіцистичні свідчення; радянський період, що характеризується ідеологізованими інтерпретаціями анархізму; та історіографія доби незалежної України, яка дала змогу переосмислити попередні підходи й запровадити нові дослідницькі перспективи.

Початкові спроби історичного осмислення феномену анархізму на території українських земель, включно з Катеринославщиною, відбувалися практично одночасно з його активною участю у боротьбі проти державної реакції. Історична література цього періоду має виразний суб'єктивний характер, оскільки роль перших дослідників взяли на себе самі учасники та ідеологи анархістського руху. Ці роботи, що часто були мемуарними та публіцистичними, вирізнялися фрагментарністю потрібними даними. З огляду на необхідність дотримання конспірації, а також через суб'єктивне сприйняття подій, у них могли траплятися неточності у хронології, а також свідоме замовчування або викривлення імен та конкретних фактів, що становить певні виклики для подальшого наукового аналізу.

Однією з найперших спроб представників руху здійснити історико-аналітичне осмислення власної діяльності стала збірка «Альманах. Збірник з історії анархічного руху в росії», видана під редакцією анархістського лідера Миколи Ігнатійовича Музіля (Рогдаєва). Це видання акумулювало низку спогадів та статей, присвячених історії руху в різних регіонах[52].

Хоча збірник не виділяв Катеринослава окремим предметом уваги, він містив важливі свідчення, що допомагали зрозуміти причини радикальної трансформації тактики місуевої групи анархістів-комуністів. Зокрема, у

«Альманаху» зафіксовано перехід від початкової фази політичної агітації серед приміських робітників та поширення прокламацій до радикалізації тактичних методів, які призвели до застосування актів безмотивного терору та експропріацій. Таким чином, навіть ці ранні, внутрішньоорієнтовані праці вже заклали емпіричний фундамент для вивчення ключових етапів еволюції анархізму на Катеринославщині.

Ще одна спроба, приблизно в цей час, комплексного узагальнення історичного розвитку та ідеологічного розмаїття була представлена у доповіді Миколи Рогдасєва на Міжнародному анархічному конгресі 1907 року в Амстердамі. Доповідь «Різні течії в російському анархізмі», датована 26 серпня 1907 року, містила загальну характеристику руху до 1907 року[28].

Метою цього виступу було ознайомлення учасників конгресу з особливостями російського анархізму. У контексті цього аналізувалися ключові аспекти діяльності, зокрема в Україні: він засвідчив існування потужної пропагандистської інфраструктури, відзначивши, що друкарні функціонували, зокрема, у Катеринославі; підкреслив складне політичне становище анархістів, які перебували під тиском самодержавства та інших політичних партій, що критично ставилися до їхніх тактичних прийомів. Крім того, також виділено спробу синдикалістської розбудови в анархізмі, а також радикальні течії, активна діяльність яких також фіксувалася у Катеринославі.

Першою якісно іншою працею, яка спробувала здійснити системний та методологічний аналіз анархізму, стала брошура «Анархісти, максималісти і махаєвці» соціал-демократа Бориса Ісааковича Горєва[65].

Робота Горєва стала однією з найперших спроб узагальнити процес виникнення анархістського руху, деталізувати особливості так званого «південного» анархізму та окреслити географію його поширення. Автор уперше надав Катеринославу поряд із Одесою статус однієї з «столиць» та головних центрів анархізму в імперії, де ось таким чином засвідчив критичну важливість цього індустріального регіону для руху. Горєв детально проаналізував соціальний склад осередків та їхню участь у робітничих страйках. Важливим

науковим висновком його роботи, який часто ігнорувався іншими істориками, було припущення про існування взаємозв'язків між анархістськими групами у різних частинах імперії, а також про роль професійних революціонерів в організації таємних центрів руху. Незважаючи на інноваційний підхід та системність, до праці Бориса Горєва слід ставитися з методологічною обережністю, оскільки вона є так само суб'єктивною та заідеологізованою, як і мемуари самих анархістів. Автор був скоріше не істориком, а публіцистом з професійним революційним досвідом та zarazом меншовиком. Горєв підходив до аналізу анархізму з марксистських позицій, розглядаючи його як деструктивну та ідеологічно хибну течію, яка загрожувала організованому пролетарському руху.

У післявоєнній радянській історіографії відбулося корінне переосмислення теми анархізму, що було зумовлено тогочасними ідеологічними вимогами. Узагальнюючою працею цього періоду, що встановила офіційний погляд на проблему, став курс лекцій історика Володимира Васильовича Коміна «Анархізм в Росії»[71]. Комін прагнув простежити всю історію розвитку, практичну діяльність і тактику анархістів, але головною його метою було доведення повної теоретичної неспроможності їхньої доктрини. Методологічно його робота була обмежена, оскільки використовувала вузьке коло анархістської періодики і обов'язково базувалася на цитатах класиків марксизму-ленінізму. Щодо Катеринославщини, Комін критично висвітлював діяльність місцевих анархістів, підкреслюючи їхню первісну ізольованість від масового руху. Він стверджував, що рух був «привнесений ззовні» і зміг здобути популярність лише завдяки агресивним акціям і використанню стихійного невдоволення робітників. Успіхи анархістів у 1906-1907 роках він оцінював як ілюзорні, зазначаючи, що вони лише «плелися за масами», а не керували ними. Історик визнавав особисту відвагу учасників, але вважав ці жертви марними, оскільки анархізм, на його думку, ґрунтувався винятково на «утопічних ідеях, емоціях і авантюризмі». Головною причиною краху анархістів у Катеринославі, окрім поліцейських репресій, Комін називав неспроможність самої ідеології,

відірваної від законів історичного розвитку. При цьому, незважаючи на загальну критику, він парадоксально визнавав Катеринослав «останнім оплотом російського анархізму» в період Революції 1905-1907 рр., який проявив найбільшу стійкість.

У міжнародній історіографії помітним є внесок американського дослідника Пола Евріча[103], який сфокусувався на еволюції анархістських течій у Східній Європі. Його праці відрізняються тим, що Авріч, на відміну від більшості західних істориків, отримав доступ до радянських архівних фондів. Це дозволило йому ввести в науковий обіг значний обсяг первинного фактологічного матеріалу, який раніше був недоступний. Проте, незважаючи на розширення емпіричної бази, його основна монографія «Російські анархісти» має певні методологічні обмеження. Авріч часто залишав залучені фактичні дані несистематизованими та поверхнево інтерпретованими. У його дослідженні простежується схематизм викладу, наявність неточних даних щодо політичної практики анархістів, а також дублювання ідейних штампів, характерних для радянської історіографії. Таким чином, хоча Авріч успішно нагромадив фактичний матеріал, його праця більше зосереджена на документуванні подій, ніж на їхній глибокій теоретичній інтерпретації генезису руху.

Після здобуття Україною незалежності та усунення ідеологічного диктату КПРС, вітчизняна історіографія вступила у нову якісну фазу, що дозволила історикам відмовитися від марксистсько-ленінських інтерпретаційних схем. Одним із піонерів системного вивчення українського анархізму став Олександр Михайлович Лебеденко. У середині 1990-х років він захистив докторську дисертацію, метою якої було проаналізувати процес формування анархістського руху в Україні у період 1903-1916 рр. та зруйнувати негативний стереотип, який тривалий час тиражувався офіційно[73]. Незважаючи на значний внесок у деідеологізацію теми, ця праця містила певні прогалини у вивченні конкретних регіональних осередків, і, зокрема, історія катеринославських анархістів у ній не була розкрита в повній мірі.

Істотний внесок у новітню українську історіографію, особливо у звуженні регіональної дослідницької оптики до Катеринославщини, належить Єгору Андрійовичу Врадію. Він присвятив свою наукову працю ґрунтовному вивченню анархо-комуністичного напрямку на Півдні України в період 1905-1910 рр. Ця дисертація є особливо цінною для даної кваліфікаційної роботи, оскільки вона надає деталізовану, регіонально сфокусовану інформацію стосовно Катеринославської губернії[63]. Врадій успішно обґрунтував тактичні засади та діяльність анархістів-комуністів, навівши конкретні приклади їхньої практичної роботи. Доробок є значущим завдяки ретельному аналізу ідеологічної компоненти, а також дослідженню кількісних і якісних характеристик анархістських осередків протягом означеного часу.

Однією з найбільш значущих і сучасних праць в українській історіографії, що розглядає широкі хронологічні рамки анархістського руху, є дисертація, а згодом і монографія Віктора Анатолійовича Савченка «Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903-1929 рр.: історичний аспект та політична практика»[86]. Савченко зробив вагомий внесок у комплексне дослідження історії анархізму, приділивши увагу його впливу на революційні та соціальні процеси в Україні. Він ретельно проаналізував механізми формування та функціонування анархістських осередків у різних регіонах, що становить важливу методологічну базу для регіональних студій. Велика вага у його роботі надається історичному підходу та висвітленню ролі анархістських ідей у становленні робітничого та профспілкового руху. Савченко детально розглянув діяльність анархістських федерацій і груп у низці губерній, включаючи Катеринославську. Дослідник наголосив, що саме у цей період анархісти зуміли залучити до своєї ідеології значні верстви населення, що, своєю чергою, створило передумови для подальшого піднесення їхнього організаційного та практичного впливу.

Значний внесок у вивчення анархістського руху в контексті Катеринослава зробили регіональні історики, що дозволило максимально звужити дослідницьку оптику. Варто відзначити доробок доктора історичних

наук Сергія Івановича Світленка. Хоча його стаття «Зародження анархістського руху в Катеринославі»[92] має радше оглядовий характер і не містить великої кількості нових фактів, значно вагомішою для цієї кваліфікаційної роботи є його збірка статей, присвячена історії революції 1905-1907 років на теренах міста Катеринослава. Ця збірка є однією з найважливіших робіт для розуміння загального суспільно-політичного контексту означеного періоду в регіоні[89-91].

Особливе місце у дослідженні катеринославського анархізму займає праця іншого дніпровського історика - Анатолія Вікторовича Дубовика. Він професійно вивчав тему катеринославських анархістів, створивши низку наукових статей, присвячених їхній діяльності. Його роботи є цінними завдяки залученню різноманітного масиву джерел, це якраз дозволяє деталізувати окремі аспекти історії місцевого анархістського осередку[66].

Отже, історіографія анархістського руху в Катеринославі демонструє складний шлях еволюції наукових підходів, від суб'єктивних мемуарно-публіцистичних описів початку ХХ ст. до сучасних системних і джерельно вивірених досліджень. Ранні роботи учасників руху заклали первинну фактологічну основу, однак були позначені фрагментарністю й ідеологічною упередженістю. Радянська історіографія, представлена передусім працею В. Коміна, сформувала жорстко тенденційний, ідеологізований образ анархізму, що штучно занижував його роль і вплив. Зміна методологічної парадигми після 1991 року дала змогу українським дослідникам: О. Лебеденку, Є. Врадію, В. Савченку та іншим здійснити глибоке, незаангажоване переосмислення феномену анархізму, зокрема його катеринославського осередку. У новітніх працях простежується прагнення поєднати макроісторичний погляд із регіональною специфікою, що дозволило значно поглибити розуміння структури, динаміки та ідейних засад місцевих анархістських груп.

1.2 Джерельна база

У процесі дослідження анархістського руху в Катеринославі 1905-1907 рр. було використано різноплановий комплекс писемних історичних джерел, який охоплює матеріали державного діловодства, документи анархістських організацій та окремих їхніх представників, публікації періодичної преси, а також наративні свідчення - спогади. Для впорядкування цього масиву застосовано класифікаційну модель С. М. Зеленцової[69 с.20-23], що передбачає поділ джерел на дві узагальнені групи: анархістського та неанархістського походження. Такий підхід виявився особливо корисним для цієї роботи, адже дозволяє врахувати різницю між матеріалами, створеними самими учасниками руху, і документами, де анархістів описували державні структури чи інші політичні сили початку ХХ ст. Цей розподіл дає змогу чіткіше розуміти межі об'єктивності та специфіку кожного типу джерел, зокрема те, що другий блок часто подає інформацію через призму ідеологічних установок свого часу. В межах першої групи додатково виокремлюються функціональні підвиди джерел, серед яких важливе місце посідають агітаційно-пропагандистські матеріали та джерела особового походження

У межах даного дослідження ключове місце серед джерел неанархістського походження посідають офіційні документи адміністративних, поліцейських, жандармських та судово-слідчих структур, що діяли на території Катеринославської губернії початку ХХ ст.[1-18, 31, 32, 34, 49], відповідно до моделі Зеленцової ,вони відповідають підгрупі - «джерела державного походження». Найбільш інформативним пластом таких матеріалів стають діловодні документи, до яких належать циркулярні розпорядження, донесення, звіти, службове листування органів державної влади російської імперії; слідчі матеріали, включно з протоколами обшуків, оглядів, допитів та агентурними донесеннями; судові справи різних інстанцій; а також документи прокурорського нагляду у вигляді запитів, приписів, доповідних чи контрольних повідомлень.

У роботі було використано матеріали Державного архіву Дніпропетровської області, зокрема документи кількох фондів, що містять

інформацію про розвиток революційного руху та реакцію влади на діяльність нелегальних політичних організацій.

Фонд 11. Канцелярія Катеринославського губернатора охоплює діловодні матеріали губернської адміністрації, включно з циркулярами Міністерства внутрішніх справ, донесеннями повітових справників, резолюціями губернатора на рапортах місцевих чиновників, телеграмами щодо громадського порядку та зведеннями про стан політичної ситуації в повітах.

Фонд 32. Катеринославське охоронне відділення містить матеріали органів політичного нагляду, відповідальних за виявлення та придушення діяльності революційних організацій. У фонді зібрано агентурні повідомлення, протоколи спостереження, перехоплені листи, рапорти про арешти, звіти про діяльність підпільних груп.

Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління включає службові донесення жандармських офіцерів, інструкції щодо переслідування політичних організацій, протоколи допитів та агентурні записки.

Водночас матеріали поліції, жандармерії, судових та прокурорських органів мають низку об'єктивних обмежень. Їх зміст часто відзначається неповнотою, фрагментарністю й тенденційністю, що зумовлено специфікою діяльності самих відомств, їх політичною позицією та завданнями контролю над революційним рухом. У текстах таких документів нерідко спостерігається некритичне використання агентурної інформації, поверхове тлумачення обставин справи, а подекуди свідоме перекручення фактів з метою підтвердження заздалегідь сформованих висновків адміністрації. Типовою вадою цієї групи джерел є ототожнення різних проявів кримінальної активності з політичним тероризмом або ж із діяльністю анархістських груп. Особливо це помітно в умовах активізації експропріаційних практик, коли значна кількість звичайних кримінальних елементів використовувала назву «анархісти» для прикриття власних дій. У таких випадках органи політичного розшуку фіксували події як прояви революційного насильства, хоча реальні виконавці

нерідко залишалися невстановленими або ж не належали до жодної політичної організації.

Показовою є ситуація із залученням до слідчої справи про діяльність анархістської організації в Катеринославі документа, в якому прямо зазначалося, що відомості про політичний характер злочину відсутні. «Щодо осіб, які намагалися пограбувати селянина (...), не існує жодних даних, які б свідчили, що цей напад було здійснено з політичних мотивів; слід вважати, що нападниками були безробітні робітники місцевих заводів» [18]. Включення подібних матеріалів до справ анархістського руху демонструє складність відокремлення політично мотивованих дій від загальної кримінальної ситуації в губернії, а також засвідчує прагнення адміністративно-поліцейських органів розширювати рамки політичної неблагонадійності, пов'язуючи з нею будь-які прояви соціального протесту чи кримінальних правопорушень.

Значну частину джерельної бази анархістського походження становлять агітаційно-пропагандистські матеріали, що відображають ідеологічні засади, політичні цілі та тактичні орієнтири різних анархістських угруповань. До цієї групи належать програмні документи, листівки та звернення, які слугували основними інструментами поширення анархістських ідей у середовищі робітників, ремісників і міської молоді. Важливо зазначити, що значна частина таких матеріалів почала систематично публікуватися та вводитися до наукового обігу лише від початку 1990-х рр., коли стало можливим вільне видання документальних збірників, зокрема матеріалів анархістських з'їздів, конференцій та внутрішньоорганізаційних нарад [28, 51].

До найвагоміших комплексів підгрупи програмно-організаційних документів належить двотомне видання «Анархісти: Документи та матеріали 1883-1935 рр.», підготовлене редакційною колегією за участю О. Волобуєва, В. Кривенького, О. Сорокіна та В. Шелохаєва. У цьому зібранні оприлюднено матеріали, що містять протоколи анархістських зібрань різних течій, офіційні звернення, листівки, фрагменти анархічної періодики, а також вибрані спогади діячів руху [35].

Наймасовішою та найдинамічнішою підгрупою агітаційно-пропагандистських джерел в кваліфікаційній роботі є анархістські листівки. Вони побутували як у формі друкованих відозв, так і рукописних звернень, які розповсюджувалися конспіративними методами серед робітничого населення Катеринослава. Листівки виконували низку ключових функцій: пояснювали причини та виправдання «прямих дій», розкривали ідеологічні засади анархістів, обґрунтовували доцільність терористичної практики та експропріацій, визначали конкретні тактичні завдання, а також містили звинувачення проти представників влади чи підприємців, які оголошувалися «винними» у соціальній несправедливості. Важливо, що листівки дозволяють простежити не лише рівень організаційної активності, а й географію поширення анархістського впливу, локальні кола агітації, ритм загострення революційної боротьби.

Окремим різновидом агітаційно-пропагандистських документів є некрологічні листівки[38, 40], присвячені загиблим активістам або учасникам бойових груп. Подібні матеріали зазвичай містили короткі біографічні згадки, ідеологічні характеристики загиблого та інтерпретацію його смерті як «жертви на користь революції». Некрологічні листівки виконували функцію формування образу «борця», мобілізації симпатиків та морального підсилення підпільного середовища.

Важливу роль у дослідженні анархістського руху відіграють джерела особового походження, зокрема мемуари активних учасників революційних подій. Найбільш вагомою працею цього типу є спогади Петра Аршинова, відомого анархіста й пізнішого історика руху. У своїх мемуарах Аршинов подає надзвичайно детальний опис діяльності катеринославських анархістів, оскільки сам безпосередньо належав до місцевих груп і брав участь у низці «прямих акцій». Він залишив докладні свідчення про кілька замахів на представників поліції, політичної адміністрації та підприємницькі кола, розкриваючи підготовку, мотиви, тактичні особливості та внутрішню атмосферу всередині бойових груп[45].

Узагальнюючи викладене, джерельна база дослідження анархістського руху в Катеринославі 1905-1907 рр. охоплює два великі блоки: матеріали неанархістського та анархістського походження, які у взаємодоповненні дозволяють комплексно відтворити динаміку та специфіку революційних подій. До першого блоку належать діловодні, слідчі, судові та прокурорські документи державних структур, фонди політичного нагляду, матеріали інших політичних партій і легальна преса, що забезпечують інформацію про реакцію влади, політичне середовище та суспільні настрої, попри властиву їм ідеологічну вибірковість та фактологічні обмеження. Другий блок формують агітаційно-пропагандистські матеріали, некрологічні видання та джерела особового походження, які відображають внутрішню організацію, тактичні практики, ідеологічні засади та саморефлексію учасників анархістського руху. Разом ці джерела створюють цілісне емпіричне підґрунтя, необхідне для реконструкції діяльності катеринославських анархістів і осмислення їхнього місця в загальному контексті суспільно-революційного розвитку початку ХХ ст.

Висновки до розділу 1

Історіографія анархістського руху в Катеринославі демонструє послідовну еволюцію від суб'єктивних мемуарних описів початку ХХ ст. до сучасних неупереджених наукових досліджень. Ранні праці учасників руху заклали основу фактологічного матеріалу, хоча й були обмежені фрагментарністю та ідеологічною заангажованістю. Радянська історіографія сформувала тенденційний негативний образ анархізму, трактуючи його як політично неспроможне явище, однак водночас систематизувала значний масив офіційних документів правоохоронних структур. Лише після 1991 року з'явилися ґрунтовні дослідження українських істориків (О. Лебеденка, Є. Врадія, В. Савченка), орієнтовані на комплексний аналіз руху та його регіональної специфіки, зокрема в Катеринославі.

Джерельна база охоплює матеріали анархістського та неанархістського походження. Документи державних і поліцейських установ забезпечують

інформацію про реакцію влади та масштаби революційного руху, проте характеризуються упередженістю й неповнотою. Агітаційні матеріали, листівки, програмні документи та мемуари анархістів відтворюють внутрішні засади, тактику й мотивацію учасників руху. Поєднання цих двох груп джерел дає змогу комплексно реконструювати діяльність катеринославських анархістів і визначити їхнє місце в ширшому контексті суспільно-політичних процесів початку XX століття.

РОЗДІЛ 2. РЕВОЛЮЦІЙНІ НАСТРОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І КАТЕРИНОСЛАВА У ПЕРЕДДЕНЬ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР.

2.1 Вплив аграрної кризи та промислової нестабільності на радикалізацію селянства і робітництва на межі ХІХ-ХХ ст.

Кінець ХІХ ст. став для українських земель періодом зростання суспільно-політичної активності, зумовленої розвитком загальноімперських соціальних рухів та національних ініціатив. У цей час набули поширення нові форми суспільного протесту та політичної самоорганізації, що виявилось як у діяльності різних соціалістичних течій, так і в появі перших політичних партій національного спрямування. Як приклад в українському середовищі виживим став етап створення Української революційної партії, а, до прикладу, в єврейському середовищі - соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон».

Трансформаційні процеси кінця ХІХ - початку ХХ ст. були нерозривно пов'язані з піднесенням політичної та соціальної активності широких верств населення, яке дедалі гостріше відчувало необхідність змін у суспільному житті. Цей період характеризується стрімким поширенням ідей соціальної справедливості, політичної участі та національного самовизначення, що стало основою для формування нових рухів і партій. Якщо раніше громадська активність обмежувалася локальними гуртками, просвітницькими товариствами чи культурницькими ініціативами, то на межі століть з'являються повноцінні політичні організації, які почали претендувати на реальну участь у суспільному та державному житті. Ось тут вже своєрідним каталізатором цих змін стали демократичні процеси, що активно розгорталися в європейських країнах[70 с. 326, с. 341-342]. Успіхи парламентаризму, робітничого руху, профспілкової боротьби, а також діяльність робітничих і соціал-демократичних партій у різних державах мали значний вплив на формування політичної свідомості на території імперії. Європейський досвід демонстрував приклад організованої

участі широких мас у політичному житті, що сприяло переосмисленню ролі особи і колективу в суспільних перетвореннях. Ці досягнення слугували джерелом натхнення для радикалів у Східній Європі, мотивуючи їх прагнути переосмислити та модифікувати цей досвід у своїх країнах. Як наслідок, у ХХ столітті у східноєвропейських суспільствах зросла тенденція до створення власних масових лівих рухів. Цьому сприяла парадоксальна ситуація, коли значна частина населення виявилася політично активною, незважаючи на відсутність гарантованих законом свобод для громадської активності. Цей дисонанс між прагненнями людей та обмеженнями, що накладалися законом імперії, створив своєрідну соціально-політичну порохову бочку. У таких умовах маси були змушені вдаватися до радикальних і, в багатьох випадках, протиправних дій як засобу вираження свого невдоволення та досягнення політичних цілей. Цей безпрецедентний сплеск політичної та соціальної активності серед європейських мас був багато в чому символічним для ХХ століття.

Зародження анархізму як політичної течії на початку ХХ століття набуло особливого значення у світлі глибоких суспільних трансформацій у російській імперії. Паралельно з цим, зростання анархістського руху в Західній Європі, Азії та Америці відіграло вирішальну роль у формуванні його глобальної актуальності. Якраз тут особливого розголосу набули практики «пропаганди ділом», пов'язані з актами політичного насильства та індивідуального терору. Хоча кількість жертв анархістських терактів у Європі чи Америці була відносно незначною порівняно з націоналістичним терором, саме ці акції сформували уявлення суспільства про анархістів як про «бомбістів». Вирішальну роль у цьому відігравала масова преса, яка акцентувала увагу на сенсаційності вибухів і замахів, формуючи образ анархіста як загрози для сучасного міського життя. Заразом якраз в західному світі набув розвитку у вигляді синдикалістських та кооперативних структур, що прагнули поєднати ідеї свободи особистості з організованими формами робітничої самооборони. У багатьох країнах (зокрема у Франції, Італії та Іспанії) саме синдикалістський напрямок став ключовим

каналом для масової присутності анархістів у соціально-політичному житті[109 pp.25-31].

Та й до того ж анархістський рух на території російської імперії також мав свій розвток: його зростання тісно пов'язане з глибокими соціально-економічними суперечностями того часу. Під час піку кризи початку ХХ століття, зокрема в період першої революції 1905-1907 років, народне невдоволення мало численні підстави. Проблема малоземельності селянства Лівобережної України загострювала конфлікти з поміщиками та заможними селянами, які починали вести господарство за капіталістичними принципами, інтенсифікуючи працю з використанням нових машин і найманої праці. Такі умови створювали сприятливий ґрунт для поширення ідей соціальної свободи та рівності, які активно пропагували анархісти та інші радикальні течії. Крім того, спогади про світову сільськогосподарську кризу кінця ХІХ століття підсилювали невдоволення селян, формуючи їх готовність підтримувати рухи, спрямовані на радикальні зміни соціального порядку. Аграрна криза кінця ХІХ ст. мала виразний міжнародний характер і була зумовлена насамперед різким зростанням постачань дешевої американської пшениці на світові ринки. Масове освоєння залізниць у США, розвиток пароплавного флоту та розширення сільськогосподарського виробництва в Північній Америці суттєво знизили транспортні витрати й сприяли перевиробництву, що спричинило надлишок зерна на європейських ринках і зниження експортних цін. У цій ситуації постачальники з інших регіонів, зокрема з півдня імперії, змушені були або погоджуватися на нижчі котирування, або втрачати конкурентні позиції на зовнішніх ринках. Хоча посівні площі під зерновими культурами в Україні зростали (з 12 млн десятин у 1864-66 рр. до понад 17 млн у 1892-1900 рр.), рівень урожайності залишався низьким - від 33 до 47 пудів із десятини, що суттєво поступалося показникам Західної Європи. Це означало, що попри збільшення валового виробництва (з 398 млн пудів у середині 1860х до понад 740 млн наприкінці ХІХ ст.), українське селянство не могло конкурувати ні за продуктивністю, ні за собівартістю продукції. Ціни на зерно у 1875-1895 рр., за

різними підрахунками, впали на 50-60 %[62 с.59]. І от на цьому фоні Катеринославщина стала одним із найбільш уразливих прикордонних регіонів імперії. Тут кліматичні умови - часті суховії, нестача опадів і різкі перепади температури, істотно підривали стабільність врожаїв. Так, у 1879-1880 рр. губернія пережила одну з найтяжчих криз: затяжна зима, холодна весна та подальша спека спричинили значні втрати посівів. Додатковим лихом стала нашестя житнього жука, що знищила врожай на сотнях тисяч десятин, завдавши господарствам багатомільйонних збитків. Уряд був змушений виділяти екстрені кошти на подолання наслідків голоду та нестачі насіння. Ситуація повторювалася й у наступні роки. У 1885 р. регіон знову опинився в центрі стихійного лиха: тривала посуха й суховії призвели до повного неврожаю зернових і кормових культур. Це спричинило масовий продаж худоби за безцінь, занепад вівчарства та скотарства, які страждали не лише від нестачі кормів, а й від епізоотій. Економічні труднощі змушували селян зменшувати посівні площі, що, на думку місцевої адміністрації, загрожувало остаточним занепадом губернії, де сільське господарство залишалося основним джерелом доходів. Земства й уряд намагалися пом'якшити наслідки кризи через пропагування нових форм господарювання. У Катеринославі було створено відділ Імператорського товариства садівництва, який сприяв розвитку садівництва, виноградарства та городництва. Уже на початку 1890-х років ці галузі почали поступово відновлюватися, що частково компенсувало втрати від традиційного зернового господарства[80]. Заразом із цим в Катеринославщині, як і в інших регіонах Наддніпрянської України, спостерігалось загострення земельних суперечок, що виникали внаслідок поділу селянських наділів і зростання приватних поміщицьких маєтків. Після селянської реформи 1861 року значна частина земель, раніше оброблюваних кріпацькими сім'ями, була відчужена на користь поміщиків, а селяни отримали середній наділ, нижчий за середній по імперії - приблизно менше ніж 6,2 га, що відповідало умовам для дрібних господарств у російській імперії[82]. В Україні наділи селянських господарств були більш ніж середніми порівняно із загальноімперським

показником, однак колонізаційні ресурси були вичерпані, і иалоземелля стало соціально значущою проблемою. Дворянство, за період з 1861 по 1912 рік, продало близько половини своїх земель селянам, проте половина великих поміщицьких господарств залишалася економічно нестійкою, і значна частина селянських господарств не могла ефективно використовувати надану землю без інтенсивного розвитку та застосування промислових знарядь праці. На Катеринославщині, як свідчать дані експедицій, наділи та приватні садиби часто забезпечували кожну селянську сім'ю, однак доступ до луків, лісів і водойм залишався обмеженим, що створювало додаткові економічні складнощі[58 с.18]. За підрахунками того часу, українське селянство, наприклад у Лівобережній частині імперії, при потребі 81 млн пудів зерна виробляло лише 65 млн пудів, що не дозволяло підтримувати належну кількість худоби; на бідних територіях лише кожен десятий господар мав корову, а дві корови - лише кожен двадцятий, свиней тримали 2-6 голів, курей по приблизним підрахункам від 3-12[59 с.18]. Вартість земель швидко зростала: в 60-ті роки десятина коштувала 30-35 крб., наприкінці століття вже до 100 крб., а на Чернігівщині й Полтавщині ще більше[82]. Ці умови обмежували можливості дрібних селянських господарств у проведенні обробки земель і зростанні продуктивності. Водночас поширення металевих плугів, знарядь праці та залізного реманенту було неповним, і здебільшого доступним лише для південних районів, де земля потребувала менш ретельної оранки. У таких умовах сільські громади прагнули збільшити контроль над земельними ресурсами, що призводило до конфліктів із власниками великих маєтків і державними структурами, які здійснювали регулювання земельних прав. Зростання вартості оренди землі та обмеження доступу до природних ресурсів, необхідних для ведення господарства, змушувало громади активно відстоювати право на використання земель, що традиційно оброблялися селянськими сім'ями. Конфлікти включали як боротьбу за збереження власних наділів, так і спроби перегляду земельних відносин у межах поміщицьких господарств, що позначалося на економічній

структурі регіону та стимулювало формування локальних практик самоврядування, які іноді суперечили офіційним законам імперії.

Тут можна припустити, що обмеження доступу селян до природних ресурсів в другій половині XIX ст сприяли формуванню практичної і політичної самостійності селян. Традиційні уявлення про авторитет царської влади та поміщиків ослаблювалися, а конфлікти з власниками і адміністрацією формували досвід організованої боротьби за землю. Ці процеси створили соціальне підґрунтя для поширення радикальних ідей. Селяни ставали більш сприйнятливими до пропаганди активних революційних дій, що пізніше використовували есери та анархісти для мобілізації селянства у політичних акціях. Економічні та соціальні трансформації XIX ст. формували не лише матеріальні передумови конфліктів, а й потенціал для політичної активності на селі.

1902 рік став переломним етапом у розвитку селянського руху на Лівобережній Україні, ознаменувавши перехід традиційної соціальної боротьби на рівень селянської революції. Приводом до загострення конфліктів став голод 1901 року та масове безробіття внаслідок промислової кризи 1901-1903 рр., що значно погіршило економічне становище селян і зробило його більш помітним для міського суспільства та політичних партій. У цей період зафіксовано щонайменше 223 масові виступи селян, що на 293% перевищувало середньорічну кількість виступів 1890-1904 рр. Найбільш інтенсивним рух 1902 р. був у Костянтиноградському та Полтавському повітах Полтавської губернії та у Валківському й Богодухівському повітах Харківської губернії, де активну участь брали близько 38 тисяч селян із 336 сіл 19 волостей з загальної чисельності населення 160 тисяч осіб. Протягом 9 березня по 3 квітня 1902 року учасники заворушень здійснили 125 нападів на поміщицькі економії та садиби заможних селян, з яких 105 були розгромлені (79 - у Полтавській губернії, 26 - у Харківській). Вони захоплювали картоплю, зерновий хліб, інші продукти та корм для худоби, що відображало кризове становище сільського господарства та хронічне недоїдання селян. Учасниками повстань здебільшого була молодь;

заможні селяни участі не брали. Територіально селянський рух охопив лише частину губерній і не становив загрози для політичного режиму, але ліквідував ізоляцію селянського суспільства та зробив його проблеми видимими для держави. Масовість і організованість виступів привернули увагу влади, яка зафіксувала наростання настльства та відкритий характер пограбування поміщицьких маєтків. Відомості про судові переслідування показують масштаби відповідальності: 960 осіб було засуджено, з них 836 селян визнано винними; окремо ухвалено клопотання про пом'якшення покарання для 761 засудженого. З метою компенсації збитків землевласникам, указом від 11 травня 1902 року накладено особливий окладний збір у 800 тисяч карбованців, який повинні були сплатити всі мешканці сіл, охоплених заворушеннями. Через тяжке економічне становище селян його сплату було фактично неможливо забезпечити, і частково недоплачені суми були скасовані маніфестом 11 серпня 1904 року[61 с.261-264][70 с.139-142]. Проте, що цікаво на території Катеринославської губернії селянська активність у цей період проявлялася переважно у весняно-літні місяці і мала радикальний, але поодинокий характер. Основними формами протесту були конфлікти щодо межових та земельних відносин, зокрема повернення «відрізків», сінокосів, вигонів і водопоїв, що становило близько 41% усіх виступів. Підпали маєтків поміщиків та заможних селян складала близько 20% випадків, інші форми протесту включали відмову від сплати боргів і платежів та страйки сільських робітників. На початку ХХ століття відомі випадки нападів на маєтки в селах Байдаківці та Попельнастому Верхньодніпровського повіту, проте масштаби цих виступів не досягали рівня масовості Полтавської та Харківської губерній 1902 року. Радикальні дії селян залишалися локальними і носили епізодичний характер, що свідчило про поступове накопичення соціальної напруги без формування масштабного повстанського руху[70 с.138].

В офіційних документах, що описують події 1902 року на Харківщині та Полтавщині, а також у численних звітах правоохоронців до вищих інстанцій щодо селянського руху того часу, постійною темою було пояснення "повстань"

тим, що вони називали "антиурядовою пропагандою". З формальної точки зору, для таких звинувачень були вагомі підстави. Саме наприкінці XIX та на початку XX століть у російській імперії виникли чимало революційних груп, зокрема приналежних до таких партійних осередків як есери та соціал-демократи, які активно займалися підпільною діяльністю. Ці організації активно займалися негласним розповсюдженням підіривних матеріалів та розпалюванням інакомислення в сільських громадах. У 1902 році есерівські фракції активно розширювали свій вплив у різних регіонах, включаючи Польщу, Україну, Білорусь, Кубань та інші сільськогосподарські райони імперії. Вони таємно виготовляли та розповсюджували десятки тисяч листівок, брошур і прокламацій по сільських територіях. Ці матеріали закликали селян чинити опір не лише утискам з боку поміщицькому класу, але й самодержавному уряду. Одночасно ліві партії намагалися створювати селянські об'єднання та партійні осередки в селах, пропагуючи свої революційні ідеали та об'єднуючи навколо себе співчуваючих[49].

2.2. Етнічний чинник та релігійні протиріччя: роль єврейського населення та політики русифікації у формуванні опозиційних рухів

Що цікаво, почасти анархістська пропаганда почала проникати в українське село. У 1903 р., за спогадами учасників руху, з-за кордону в Україну прибували емігранти-анархісти, які спрямовувалися не лише до промислових центрів, а й у райони селянських заворушень, де гуртували поодиноких прихильників і розгортали агітаційну роботу серед селян. Вона здійснювалася через поширення листівок, брошур, нелегальної періодики («Хлеб и Воля», «Буревестник»), а також через усні виступи на сільських сходах. У програмних матеріалах «бездержавників» 1904 р. наголошувалося на необхідності опори на трудове селянство як силу, здатну знищити державні інституції та капіталістичні відносини й замінити їх анархічним комунізмом. Саме селянству надавався статус «революційного класу», що був закріплений рішенням II з'їзду хлібовольців в 1906 р.[42 С. 253-256]. Уже напередодні революції 1905 р.

анархістські гуртки фіксувалися в низці українських губерній - на Херсонщині, Поділлі, Катеринославщині, де їхня діяльність поєднувалася із селянськими виступами, викликаними аграрною кризою та неврожаями 1880-1890-х рр. Припустимо що чисельність прихильників у сільській місцевості залишалася незначною, сам факт поширення анархістської агітації засвідчує спробу вийти за межі робітничого середовища й використати селянське невдоволення як базу для майбутньої соціальної революції[72 с.141]. До того ж і анархістського руху залишалися в курсі поточних селянських рухів і надавали посильну підтримку цим ініціативам[84 с.234]. Ось що писав Петро Олексійович Кропоткін 4 липня 1902 року своєму приятелеві колишньому народникові й есеру Леоніду Еммануїловичу Шишко: "Те, що ти пишеш про росію, жахливо мене тішить. Я вірю в російського селянина - принаймні, тих губерній, "центру", які знаю. [...] Усі ці тридцять років тривала собі потихеньку культурна робота в народі: десь добрі люди допомогли, а десь і самі селяни що-небудь та й дізналися. І ось - плоди. Ти побачиш, що південним заходом і південним сходом не обмежиться. Жахлива тільки різночасовість руху.[53] "

Разом з аграрним населенням, робітники промислового сектору дедалі енергійніше заявляють про свої вимоги. З розширенням комерційної та промислової сфер і перетворенням колишніх «сезонних робітників» на окремий клас «пролетаріату» їхня чисельність зростає, що призводить до різкого збільшення кількості страйків на фабриках і заводах. Якщо 1860-ті роки були переважно свідками приглушених і поодиноких випадків невдоволення, що часто проявлялися у вигляді скарг і петицій, спрямованих до влади, то згодом відбулися значні зміни, які вивели страйки на передній план робітничих дій[59 с.30-34]. Після скасування кріпосного права у 1861 р. розпочався інтенсивний процес урбанізації та формування ринку вільної робочої сили. Чисельність промислових робітників у дев'яти українських губерніях зросла з приблизно 85 тисяч осіб у 1861 р. до понад 327 тисяч у 1897 р. Цей ріст був нерівномірним і концентрувався переважно в промислових центрах: на Донбасі, у Кривбасі, Катеринославі, Харкові, Одесі та Києві. До 1904 р., незважаючи на економічну

кризу, чисельність робітників досягла близько 372 тисяч осіб[59 С. 89-94]. Важливою рисою українського «пролетаріату» був його «свіжоспечений» характер та тісний зв'язок із селом. Значна частина робітників зберігала земельні наділи та соціальні зв'язки в рідних селах, що робило їх становище більш уразливим, а соціальну ідентичність - гібридною, на півробітника-напівселянина. Соціально-економічне становище робітників було надзвичайно важким і служило основним паливом для соціального протесту. Робочий день часто тривав від 12 до 14 годин. Заробітна плата, особливо некваліфікованих робітників, ледве забезпечувала фізіологічний мінімум. Жахливими були умови побуту: робітники ютились у переповнених казармах при заводах або в орендованих кімнатах у передмістях, як раз цей чинник формував специфічну робітничу культуру та почуття колективної скривдженості. Система штрафів, що іноді забирала до третини заробітку, а також широке використання дитячої та жіночої праці ще більше загострювали конфлікт між робітниками та промисловцями. Саме економічні вимоги- скасування штрафів, підвищення оплати праці, скорочення робочого дня, ставали основним приводом для більшості страйків у 1890-х на початку 1900-х рр. Еволюція робітничого руху пройшла шлях від індивідуальних скарг та «ходіння по начальству» до колективних страйків і, зрештою, до політичних вимог. Якщо в 1860-1870-х роках виступи були переважно стихійними та локальними, то з кінця 1880-х років страйкова боротьба набуває масового та організованого характеру. Важливу роль у цьому процесі відіграло поширення агітаторів соціал-демократичного напрямку та діяльність підпільних гуртків. Показовим став страйк на майстерні у 1900 р., який супроводжувався сутичками з поліцією та військами[59 с. 36-41]. Однак справжнім каталізатором радикалізації стала економічна криза 1900-1903 рр. Масові звільнення та різке падіння зарплатні, яке на деяких підприємствах сягало третини від попереднього рівня, призвели до того, що близько 200 тисяч осіб по всій імперії опинилися без роботи, багато хто з них повернувся в село, поширюючи там настрої обурення. Ця криза прямо продемонструвала робітникам неефективність суто економічної боротьби. Саме

в цей період усе частіше висувалися політичні вимоги: свобода слова, союзів, страйків, скликання Установчих зборів. В самому Катеринославі стан справ не був чимось кращий. Умови праці та проживання на рудниках і заводах Катеринославщини на початку ХХ століття були одним із головних джерел робітничого незадоволення. Практика системних штрафів і поділу заробітної плати на основну частину й премію, яка могла не виплачуватися за будь-які порушення, фактично виступала додатковим вилученням доходів робітників; повсюдним був також механізм часткової виплати у талонах для купівлі товарів у фабричних лавках, де ціни перевищували ринкові. На виробництві фіксувалися регулярні технічні недоліки: відсутність належних засобів пожежогасіння, нестача пристроїв для підняття поранених із шахт, обмежена медична допомога, що підсилювало невдоволення після кожного нещасного випадку. Житлові й санітарні умови робітничих поселень залишалися незадовільними, що посилювало протестний потенціал. Основними причинами страйків до 1905 року були затримки виплат заробітної плати, спроби адміністрацій перейти на систему талонної оплати, застосування штрафних санкцій та незадовільні умови безпеки праці. Практичними тригерами виступали конкретні випадки: затримка зарплат іноді сягала кількох місяців, через що на ряді підприємств відбувалися великі локальні зупинки роботи; технічні аварії й загибель робітників негайно спричиняли хвилі протестів і вимоги матеріальної компенсації. Окремі акції призводили до конфіскації майна підприємств або його опису в рамках судово-адміністративних процедур. Тактика протестів була передусім економічною й практично орієнтованою: локальні зупинки виробництва, блокування під'їздів, взаємна підтримка між суміжними рудниками та заводами. У низці випадків акції швидко масштабувалися завдяки міжкопальній солідарності; тоді охоплення акцій сягало тисяч учасників. Для придушення протестів адміністрації вдавалися до залучення військових та козацьких підрозділів, що свідчило про готовність влади застосовувати силові заходи задля відновлення виробничого процесу. Політичний вимір робітничих виступів на Катеринославщині почав

посилюватися у 1905 році. Хоча більшість акцій до цього часу мала економічний характер, у період загальної протестної хвилі робітники долучалися до загальноросійських політичних страйків і почали висувати вимоги, що виходили за межі суто трудових претензій- зокрема вимоги свободи зборів, свободи друку й права створювати професійні союзи. Політизація протестів супроводжувалася більшою координацією дій між підприємствами та більшою участю міських робітників у скоординованих акціях, після чого інтенсивність політичних страйків поступово зменшилася, а економічні вимоги залишалися постійною складовою робітничої мобілізації[79 с. 68-75][99 с.48-54].

До набору вищезгаданих проблем ще варто додати проблеми міжетнічного і міжрелігійного характеру. Російська імперія залишалася найбільшим багатонаціональним державним утворенням Європи, що простягалася від Балтії до Кавказу та від Польщі до Середньої Азії. За даними перепису 1897 року, великороси становили лише 44,3% населення, тоді як українці - 17.81%, поляки - 4.68%, білоруси - 4.68 %, євреї - 4.03%, а також вірмени, грузини, татари, фіни, німці-колоністи та інші громади формували етнічну та конфесійну мозаїку імперії. Така різноманітність створювала як культурне розмаїття, так і значні управлінські виклики для влади[102 с. 397-398]. Одним із головних механізмів централізованого контролю стала політика русифікації. Вона охоплювала широке впровадження російської мови в адміністративну практику, судочинство, освіту та культурне життя, обмеження використання національних мов у друці та публічному просторі. На українських землях це проявлялося у забороні шкільного навчання українською мовою та публікацій українською (Валуєвський циркуляр 1863 року, Емський указ 1876 року), а також у посиленні позицій російської православної церкви та утисках греко-католицької церкви на Правобережжі. Релігійна політика мала системний характер. У 1839 році було ліквідовано греко-католицьку церкву на українських і білоруських землях, її парафії підпорядковано російській православної церкві. За часів Олександра III особливого розмаху набули

каральні заходи проти неправославних конфесій. Таким чином, релігійний чинник використовувався як засіб інтеграції населення та утвердження єдності імперії під егідою православ'я. Економічний вимір політики також мав етнічні наслідки. Індустріалізація українських губерній у другій половині ХІХ ст. орієнтувалася на потреби загальноімперського ринку, що сприяло формуванню економіки сировинного типу. Донбас і Криворіжжя спеціалізувалися на видобутку вугілля та руди, а також на виробництві чавуну, проте переробна промисловість концентрувалася переважно в центральних регіонах імперії. Це створювало залежність українських земель від зовнішніх центрів і зумовлювало залучення робітників із центральних губерній. Наявність значної кількості приїжджих робітників і інженерів формувала соціальні бар'єри й культурні конфлікти з місцевим населенням[55 С.26-29]. Особливої гостроти набули міжетнічні та міжрелігійні протиріччя. У межах смуги осілості, що охоплювала значну частину українських губерній, у 1880-1900-х роках відбулися масові антиєврейські погроми в Одесі, Києві, Катеринославі, Єлисаветграді та інших містах. Ці події часто замовчувалися або толерувалися владою, що підірвало довіру єврейської громади до держави та сприяло її радикалізації, зокрема через залучення до соціалістичних і сіоністських рухів[100]. На Правобережжі напруження нерідко набувало польсько-російського характеру, у південних губерніях конфлікти розгорталися між українцями, росіянами та іноземними колоністами, серед яких були німці, греки та болгары. У Криму складними залишалися стосунки між татарами, російськими переселенцями та караїмами. На початку ХХ століття важливу роль у соціально-політичній динаміці відіграв російський націоналізм. Нові рухи відкрито проголошували пріоритет «великоросів» у державі та вимагали обмеження прав інших народів. Найбільш впливовою організацією став «Союз російського народу», що після революції 1905-1907 років отримав широку підтримку в урядових колах. Його діяльність супроводжувалася антисемітською та антипольською риторикою, кампаніями проти «малоросійського сепаратизму», що ще більше загострювало міжетнічні суперечності.

Згадаємо також єврейське населення імперії, згадати хоч смугу осілості, що обмежувала постійне проживання євреїв переважно губерніями півдня й заходу імперії; за межами цієї смуги євреям дозволялося перебувати лише тимчасово й за спеціальними умовами, головню з економічною метою. Владі властиві були коливання в офіційній політиці щодо єврейства: за реформистського періоду Олександра II спостерігалось певне пом'якшення положення окремих професійних і міських груп, тоді як за правління Олександра III і Миколи II почався період систематичного обмеження прав і посилення адміністративного тиску. В результаті політики дискримінації та репресій у 1880-1890-х роках було запроваджено низку нормативних актів, що звужили можливості переселення, підприємницької діяльності й доступу до власності для єврейського населення. Найвідомішим із таких актів є «тимчасові положення» від 3 травня 1882 року, відомі як Травнені правила, які забороняли нове поселення євреїв за межами міст і містечок смуги осілості, обмежували операції з нерухомістю та ускладнювали економічну діяльність. Ці норми, формально тимчасові, діяли десятиліттями і значно погіршили соціально-економічне становище громад у смузі осілості. Правове й соціальне загострення супроводжувалися вибухами масового насильства. Одним із найрезонансніших епізодів став кишинівський погром у квітні 1903 року, унаслідок якого загинули десятки людей, сотні отримали поранення, тисячі осель і крамниць були зруйновані; цей випадок привернув широку міжнародну увагу й став каталізатором суспільно-політичних реакцій і посилення еміграційних потоків. У 1905 році хвиля погромів охопила низку міст, зокрема Одесу. Нерідко місцеві влади або діяли непевно, або виявляли опосередковану співучасть. Наслідком поєднання репресивних законів, фізичного насильства і економічного тиску стала масова еміграція: за оцінками дослідників, від кінця 1880-х років до початку Першої світової війни з меж імперії виїхали мільйони євреїв, значна частина яких опинилася у Сполучених Штатах Америки та Західній Європі; за різними підрахунками загальна кількість емігрантів оцінюється у межах одного-двох мільйонів осіб. Масова міграція мала як економічні мотиви, так і

політичні- бажання уникнути переслідувань і пошуку безпечніших умов життя[76][104]. Паралельно з цими процесами розгорталися організаційні ідеї та рухи в межах єврейських громад. На міжнародному рівні Перший сіоністський конгрес у Базелі 29-31 серпня 1897 року заклав організаційні основи сучасного політичного сіонізму і дав поштовх до створення сітки сіоністських організацій у різних регіонах імперії та поза нею. У відповідь на соціальні та економічні виклики на початку ХХ століття в містах і промислових центрах смуги осілості набули поширення робітничі й політичні організації єврейського типу. Уже на початку другої декади ХХ століття сформувалися різні формації робітничо-сіоністського і соціалістичного спрямування. Сіоністсько-соціалістичні організації «Поалей-Ціон» виникли на рубежі 1900-1901 років як мережа робітничих гуртків та культурно-політичних осередків; на їхній основі в 1904-1906 роках оформилися кілька політичних структур, що в різних джерелах фігурують як Сіоністсько-соціалістична робітничая партія, Соціалістична єврейська робітничая партія, Єврейська територіальна робітничая партія та єврейські соціал-демократичні об'єднання «Поалей Ціон». Значні фігури цього руху включали Бера Борохова і Іцхака Бен-Цві, які брали участь у формуванні робітничо-сіоністської платформи й організацій у 1904-1907 роках. У цих організаціях поєднувалися програми захисту трудових прав, кооперативні ініціативи та національно-політичні цілі[101 С. 33-35].

Єврейські активісти стали одними з перших організаторів анархістських осередків у межах російської імперії. У 1903 році в Білостоку Гродненської губернії виникли групи, що склалися переважно з єврейських інтелігентів і кваліфікованих робітників текстильних підприємств. У їхньому складі активно діяли вихідці з ремісничих і кустарних середовищ, які володіли організаційним досвідом і навичками конспірації. Осередки не лише поширювали нелегальну літературу російською, єврейською та польською мовами, а й практикували збройні напади на адміністрацію фабрик і торгівельні заклади, що відзначало перехід від агітації до тактики прямої дії[74 С. 37]. З перших років вони вступали у гострі суперечності з іншими політичними течіями. У містах Литви,

Білорусі та України вони часто конкурували із сіоністськими гуртками за вплив на єврейських робітників. Конфлікти проявлялися у зриві зібрань, взаємних публічних звинуваченнях та навіть у фізичних сутичках. Подібні зіткнення фіксувалися, зокрема, у Білостоку, Вільні та Києві[56 С. 113].

2.3 Становлення анархістської думки: від європейського досвіду та українського федералізму Драгоманова до теорій Бакуніна і Кропоткіна

Важливе значення має питання про рівень залучення осіб з єврейським походженням до революційних рухів, зокрема, до анархістської фракції імперії. Станом на 1900 рік, згідно з даними поліційних відомств, майже 30% усіх затриманих за політичні злочини мали єврейське походження, що становило разючий контраст із їх часткою у населенні імперії, яка за переписом 1897 року становила лише 4,1%. Ця диспропорція стала особливо помітною в анархістському русі, де за оцінками історика В. В. Кривенького євреї склали не менше 50% усіх учасників, а загальна чисельність руху на піку активності у 1907 році досягала приблизно 7000 осіб. Більш того, напередодні революції 1905 року частка євреїв серед анархістів могла сягати 75-80%, що становило близько 3000 осіб єврейського походження з загальної кількості анархістів у 5000 осіб. Географія руху була тісно пов'язана з межами єврейської осілости, де виникли численні групи анархістів майже водночас. Білосток у Гродненській губернії став одним із ключових центрів, оскільки з 75 тисяч мешканців міста 48 тисяч були євреями[55 С. 47]. Соціальна структура єврейських анархістів тут мала специфічний характер: незважаючи на розвинену фабричну промисловість, євреї були представлені переважно в міській інфраструктурі, а не на виробництві. На великих суконних фабриках з 400 робітників лише 40 були євреями, що пояснювалось низькою кваліфікацією, фізичними вимогами до праці та робочим графіком у суботу. Окрім Білостока, помітними центрами розвитку єврейського анархістського руху були Вільно, Варшава, Житомир, Катеринослав, Київ, Кишинів та Одеса. Важливим чинником стало формування

щільної комунікативної мережі в межах смуги осілості. Як зазначав сучасник подій публіцист А. Фаресов, євреї володіли дивовижною здатністю орієнтуватись в інформаційному полі імперії, утворюючи "живий телеграф по усьому краю"[57 С. 373]. Це дозволяло анархістам швидко поширювати ідеї та координувати дії між різними центрами, незважаючи на те, що багато з відомих діячів єврейського анархістського руху розпочинали свою діяльність подалі від столичних міст імперії. Ідеологічні відмінності з іншими революційними рухами були значними і призводили до гострої ідейно-політичної боротьби. Анархісти різко критикували соціалістичні партії, відкидаючи будь-яку форму державної влади. Як писав один з єврейських анархістів у 1905 році, "якщо соціал-демократи хочуть зруйнувати «буржуазну» державу, то я прагну до знищення будь-якої влади, до створення абсолютно вільної особистості"[57 С. 374]. Ця позиція викликала значний резонанс серед інших революційних організацій, особливо серед бундівців. Міжнародні зв'язки через еміграційні потоки також відігравали важливу роль у становленні руху. Динамічна еміграція євреїв з Білостока та інших центрів створювала додаткові можливості для налагодження міжнародних контактів, особливо через портові міста типу Одеса, яка була пов'язана з Лондоном та Нью-Йорком. Чорносотенні організації активно використовували високу участь євреїв в анархістському русі для антисемітської пропаганди, представляючи його як "єврейську змову" проти імперії, що особливо помітно проявилось в Одесі під час революційних подій[85]. Феномен масової участі євреїв в анархістському русі можна пояснити поєднанням низки факторів: складного соціально-економічного становища єврейського населення в смузі осілості, особливостей культурної організації єврейських громад, розвинених міжнародних зв'язків та ідеологічної привабливості анархізму для маргіналізованих груп, які не бачили перспектив у рамках існуючої політичної системи російської імперії.

Паралельно з активізацією єврейського анархістського руху на теренах України, формувалася власна українська анархічна думка, що мала глибокі інтелектуальні корені. Якщо єврейські анархісти зосереджувались переважно на

соціальному протесті та «пролетарській боротьбі», то українська інтелектуальна еліта розвивала складні теоретичні концепції бездержавного устрою. Особливе місце в цій традиції займав Михайло Драгоманов, чиї ідеї формувалися під впливом європейського соціалізму та анархізму. Разом із групою однодумців у Женеві - Сергієм Подолинським, Миколою Зібером, Федором Вовком та іншими, він започаткував унікальний синтез федералізму, соціалізму та анархічних ідей. Їхня діяльність почалася з культурних і наукових ініціатив[81 С. 98], але поступово переросла в політичну та громадську активність. Драгоманівська концепція федералізму мала виразний анархо-федеративний характер. Він уявляв майбутній суспільний устрій як "безначальну спілку громад", де основою були б автономні самоврядувані громади, об'єднані у вільну федерацію. Це бачення відрізнялося від класичного державного федералізму своїм акцентом на повній автономії локальних спільнот.

Також важливу роль у формуванні української анархічної думки відіграв Володимир Антонович, який розвивав концепцію "недержавної нації". На його думку, українці могли зберігати свою ідентичність і розвиватися без власної державності, спираючись на культурні інституції та громадську самоорганізацію. Антонович, знаходячись під впливом ідей П'єра-Жозефа Прудона, вважав, що ідеальне суспільство має базуватися не на політичних структурах, а на науковій організації соціального життя[78 с.103].

Цікаво, що Антонович запозичив у Йоганна Гердера етнокультурну теорію нації, яка підкреслювала першочерговість культурних і мовних факторів у націєтворенні над політичними. Це дозволяло уявити українську націю як культурну спільність, здатну існувати поза рамками державних інституцій[78 с.105].

Особливістю української анархічної думки був її еволюційний характер. Якщо в 1870-х роках Драгоманов пропонував радикальну програму "безначальної спілки громад", то в 1880-х, під впливом політичної реакції, він перейшов до більш поміркованих концепцій місцевої та крайової автономії. Українські анархісти-федералісти розглядали Швейцарію як зразкову модель

суспільного устрою, де поєднувались автономія громад, кантонів і культурних спільнот. Драгоманов особливо підкреслював, що федералізм має бути не національним, а політичним - тобто ґрунтуватися на принципах місцевого самоврядування та громадської активності. Важливою рисою української анархічної думки був її антиімперський характер. Мислителі, як Драгоманов і Антонович розглядали федералізм не лише як модель майбутнього устрою, але й як спосіб протистояння російському імперіалізму. Вони пропонували перетворення російської імперії на федеративну демократичну державу, яка б гарантувала автономію українських земель. Цікаво, що українська анархічна думка мала виразний соціальний вимір. Подолинський, наприклад, акцентував на економічних аспектах федералізму, вбачаючи в ньому засіб забезпечення соціальної справедливості та економічного розвитку через самоорганізацію громад[78 с.106-107].

Аналізуючи соціально-політичні процеси початку ХХ століття, важливо звернути увагу на ідеологічні підвалини анархістського руху, який активно брав участь в революційному русі в Катеринославі. Одним із найпоширеніших напрямів став анархо-комунізм, що поєднував радикальну критику державних інститутів із концепцією побудови суспільства на принципах колективної власності та самоврядування. Його ідейне становлення не було локальним феноменом: воно розгорталось у тісному взаємозв'язку з діяльністю закордонних анархістських гуртків, які наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. відігравали провідну роль у поширенні нових революційних доктрин на терени імперії. Саме в середовищі політичної еміграції з російської імперії, яка зосереджувалася у Швейцарії, Франції, Великій Британії, виникла концепція анархо-комуністичної перебудови суспільства.

Ці закордонні центри поширювали як ідеологічний корпус (систематизовані тексти і програми), так і практичні рецепти організаційної роботи: створення нелегальних кругів, видавнича діяльність, використання мереж еміграції для матеріальної та організаційної підтримки підпільних осередків, а також тактики «прямої дії» й експропріацій як джерела фінансування.

Через такі канали ідеї набирали локальної привабливості в промислових і міських спільнотах українських земель, зокрема в катеринославській губернії.

Становлення анархо-комуністичної ідеології у відносно завершеній формі відбулося на початку ХХ століття, проте її витoki значною мірою були зумовлені ідейними пошуками та уявленнями про суспільний розвиток, характерними для народницького руху другої половини ХІХ ст. Саме в межах цієї інтелектуальної та політичної традиції Михайло Бакунін сформулював власну радикальну концепцію трансформації суспільного ладу, яка ґрунтувалася на принципах індивідуальної свободи та відмови від державних інститутів. Цим було закладено підвалини анархістської думки, що згодом стала визначальною для подальшого розвитку анархо-комунізму.

Михайло Олександрович Бакунін, розвиваючи ці ідейні засади, у своїй політичній діяльності та численних працях останньої третини ХІХ ст. сформулював ключові положення класичного анархізму. Його погляди знайшли найповніше втілення у праці «Державність та анархія» 1874 року а також у програмному документі «Програма слов'янської секції Інтернаціоналу», що був до неї доданий. На відміну від попередників - Макса Штірнера та П'єра-Жозефа Прудона, Бакунін надав анархізму чіткої революційно-практичної спрямованості, наголошуючи на необхідності всеосяжної соціальної революції як універсального процесу радикального руйнування існуючих політичних та економічних інституцій. Ще в 1864 р. він уклав програму «Міжнародної таємної спільноти визволення людства», де революція визначалася як найрадикальніша форма зміни суспільного ладу, одночасно політична й соціальна. Згодом Бакунін дійшов висновку, що будь-який суто політичний рух за своєю сутністю є «буржуазним», тоді як справжня революція має бути винятково соціальною. Саме з цим пов'язане характерне для анархістського середовища відкидання аполітизму, заперечення парламентаризму та ставка на самодіяльність і спонтанність народних мас [63 С.65-66]. Бакунін розглядав соціальну революцію як глобальне явище, здатне спалахнути в будь-якій точці світу за наявності невеликої, але рішучої революційної групи, здатної ініціювати

масовий виступ. Соціальною базою для таких змін він вважав народи, що перебували у важкому економічному становищі та зберігали здатність до радикального протесту. Головною рушійною силою майбутнього бездержавного ладу мислитель називав селянство, традиційно вороже налаштоване до держави. Окрім того, особливу роль у його теорії відігравали «соціальні елементи поза законом» - декласовані прошарки та кримінальне середовище, які він називав «єдиною справді народною опозицією державності» та «справжніми революціонерами без фраз». Філософські засади його поглядів формувалися під впливом гегелівської діалектики, яку він переосмислив у формі «негативної діалектики», що акцентувала на пріоритеті заперечення, протиріч і руйнації над збереженням статус-кво. У світогляді Бакуніна поєднувалися матеріалістичні та позитивістські елементи, зокрема, критичне переосмислення ідей Огюста Конта, з вірою у вирішальну роль волі та свідомості[97 178-181]. У політичній площині це вилилося у категоричне заперечення держави як «механічної, штучної організації», протиставленої «природному, органічному суспільству». За Бакуніном, держава не є природним продуктом розвитку людства, а виникає як наслідок завоювань, насильства та інституціалізованого панування. Програмні принципи бакунінського анархізму ґрунтувалися на вимозі ліквідації приватної власності на засоби виробництва, утвердженні колективної власності трудящих і створенні федеративного бездержавного устрою. Його концепція, що поєднувала радикальний антиетатизм із закликом до всесвітньої соціальної революції, знайшла значний відгук серед робітничого класу та маргінальних верств у країнах Західної та Південної Європи, а також у російській імперії[77 С.53-56].

Теоретичний доробок Петра Кропоткіна, ознаменувався створенням нової віхи в анархістичній думці- концепції анархо-комунізму як цілісного проекту бездержавного суспільства. П. Кропоткін уніфікував у своїй думці науковий підхід і революційну програму, перетворивши анархістську теорію на системну й емпірично обґрунтовану доктрину. Він поєднав досвід природничих наук, позитивістську методологію та соціологічні інтуїції в єдину проектну

концепцію бездержавного суспільства, у якому основою організації є федерація вільних комун. Кропоткін відрізнявся від ранніх анархічних теоретиків тим, що прагнув обґрунтувати анархізм як природничо-історичну модель, апелюючи до закономірностей біологічної еволюції і соціальної практики. Центральним підтвердженням цієї лінії мислення стала його теза про взаємодопомогу як ключовий чинник прогресу, викладена у праці, присвяченій «взаємній допомозі серед тварин і людей», де він показував, що дарвінівський принцип боротьби за існування слід коректно розуміти: боротьба між видами поєднується з кооперацією всередині видів, а саме кооперація є рушійною силою виживання й розвитку[63 С.69-73].

На методологічному рівні Кропоткін відстоював синтез наук: поєднання фізики, географії, біології, соціології й етики для створення «реальної громадської науки», здатної пояснювати соціальні явища як частину природного порядку. Це прагнення до наукової систематизації зумовило його віру в те, що соціально-революційні перетворення можуть опиратися на доведені природно-історичні закономірності, а не лише на метафізичні або утопічні побудови. У практично-політичному плані Кропоткін наполягав не на миттєвому закликіві до безпосереднього повстання, а на підготовчій роботі серед мас: на вихованні, просвітницькій діяльності й організації анархістського руху, який мав би стати інструментом ідейної мобілізації широких верств населення. Він розглядав молодь і селянство як фундаментальні соціальні групи для поширення анархокомуністичних ідей, водночас критикуючи тенденцію професійних «вождів» перетворюватися на нову владну касту: роль активних агентів змін Кропоткін уявляв собі не як монополію провідників, а як процес самоорганізації мас, у якому лідерство служить пробудженню, а не пануванню. Щодо економічної та соціальної організації майбутнього суспільства, Кропоткін наполягав на ліквідації приватної власності на засоби виробництва та на впровадженні колективної власності й федеративної автономії комун. Теоретична конструкція бачення включала ідеї побудови мережі кооперативів, місцевих виробничих осередків і горизонтальних зв'язків між комунами, що

мали забезпечити і економічну ефективність, і соціальну рівність. При цьому в його теорії насильство розглядалося як історично обґрунтований засіб у відповідь на системне гноблення, але сам перехід до нового ладу Кропоткін уявляв як поєднання підготовчої культурно-політичної роботи та акцій, спрямованих на руйнування владних структур[42 С. 230-236][67 С.118-121].

2.4 Політичний ландшафт Катеринослава напередодні 1905 року: діяльність соціал-демократів, есерів та адміністративно-поліцейські заходи контролю

Як вже зазначалося, рівень суспільного напруження в Катеринославі на зламі XIX-XX століть був стійко високим і формувався під впливом сукупності довготривалих структурних чинників.

По-перше, швидкі темпи індустріалізації поєднувались із відставанням соціальної інфраструктури: житлових умов, системи охорони праці та елементарних соціальних гарантій.

По-друге, економічні цикли регіону були вразливі до зовнішніх коливань попиту й цін на продукцію, що робило зайняті верстви населення вразливими до раптових економічних шоків.

Промислова криза 1903 року виступила каталізатором уже наявних протиріч. Масове скорочення виробництва, зниження заробітків та погіршення умов праці підштовхнули робітничі кола до колективних дій: протести й страйки перейшли від ізольованих епізодів на окремих підприємствах до скоординованих виступів у промислових центрах регіону. За сучасними оцінками дослідників, у липні-серпні 1903 року на Півдні імперії у страйкових акціях брали участь приблизно 115 тисяч робітників на 552 підприємствах; сам Катеринослав у цей період мав близько три десятки великих обробних підприємств і понад вісім тисяч зайнятих у відповідній галузі, що підсилювало роль міста як одного з осередків протестної активності[105]. Крім економічної кризи, наратив суспільного незадоволення підживлювали аграрні проблеми.

Неврожайні роки, падіння цін на основні сільськогосподарські культури та погіршення умов утримання тварин змушували частину селян шукати заробітку в містах, створюючи додатковий тиск на ринок праці й соціальні сервіси. Міграційні потоки між селом і містом зумовлювали швидке поширення протестних настроїв із однієї сфери в іншу: селянські невдоволення корелювали з робітничими протестами й у підсумку підсилювали загальну нестабільність. Зовнішньополітичні події посилювали внутрішні напруження. Початок війни 1904 року на Далекому Сході викликав мобілізаційний тиск і спричинив значні людські втрати; війна посилила відчуття невдоволення владою і сприяла зростанню критики державного менеджменту. У сукупності економічні труднощі, мобілізації та воєнні поразки поглиблювали недовіру до центру і стали одним із тригерів політичної радикалізації. Політична мобілізація ідейно підкріплювала ці матеріальні чинники. У містах і промислових центрах циркулювала нелегальна та напівлегальна література, зростала діяльність політичних гуртків, читальних і бібліотечних ініціатив, що сприяло політизації побутових проблем. З'являлися практики самоорганізації - від робітничих зборів і комітетів взаємодопомоги до координацій страйкових комітетів, які змінювали спосіб реагування на виробничі конфлікти і підвищували здатність до тривалої солідарної дії. Колективна поведінка перетворювала індивідуальні скарги в організовані форми протесту: локальні конфлікти на підприємствах дедалі частіше набували форм загальноцехових або міжпідприємницьких акцій. У результаті відбулася трансформація способів протесту: від одноразових зривів виробництва до координації й повторюваних акцій, що підвищувало ефективність соціальних вимог і легітимувало більш системну політичну мобілізацію. Реакція адміністративних органів і силових структур мала подвійний ефект. Жорсткі заходи придушення окремих виступів часто призводили до короткострокової стабілізації, але тривалі репресії підсилювали відчуття несправедливості й стимулювали радикальні настрої серед активних верств. Це, у свою чергу, створювало зворотний зв'язок: примус породжував

опір, опір - жорсткіші заходи, а цикл взаємного нагнітання підривав можливості мирного врегулювання[106 pp. 83-86].

До 1905 року в російській імперії відбувалося становлення загальноімперських соціалістичних партій, осередки яких діяли й на Катеринославщині. Популярність соціалістичних ідей у регіоні значною мірою спиралася на традиції антиурядової діяльності народницьких і марксистських гуртків кінця XIX століття.

Важливе місце у політичному житті губернії напередодні революції 1905 року належало соціал-демократам. Вони першими почали формувати організовану систему робітничого руху, спрямовану на захист соціально-економічних інтересів ««пролетаріату»»[95 с.68-71]. Частина його учасників згодом перейшла до анархістських угруповань, що посилювало останні та сприяло їхньому включенню в революційні події регіону.

Наприкінці XIX століття чисельність робітників у Катеринославі сягнула близько 25 тисяч осіб. Більшість із них була селянського походження і стикалася з експлуатацією на підприємствах: зростанням штрафів, зниженням заробітку та соціально-екологічними проблемами. Це провокувало робітничі протести. Від середини 1890-х років почала розвиватися діяльність марксистських осередків: створювалися кружки, каси взаємодопомоги, проводилася пропаганда серед заводських і ремісничих робітників. У 1895 році арешти серед робітників та інтелігенції серйозно послабили рух, але вже у 1896-1897 роках діяльність відновилася. На початку 1899 року робітники поширювали листок «Союз боротьби», де підкреслювалася необхідність об'єднання робітничого руху й закріплення його за соціал-демократичною партійною структурою. Попри це, відсутність сформованого ядра робітничої інтелігенції обмежувала можливості широкої координації. Робітничі виступи здебільшого проявлялися у страйках з вимогами скорочення робочого дня та підвищення оплати праці; іноді вдавалися до радикальніших методів - підпалів чи фізичного опору. Водночас влада активно протидіяла: поліція та

жандармерія здійснювали арешти, контролювали пропаганду та застосовували репресивні заходи, стримуючи розвиток руху[50].

Поряд із соціал-демократами в Катеринославі напередодні та в останні роки перед 1905 роком діяли й інші ліві політичні сили, насамперед партія соціалістів-революціонерів, єврейські соціал-демократичні організації «Бунд» та національні «Поалей-Ціон». ПСР як загальноімперська організація почала згруповувати локальні неонародницькі осередки на Півдні України на початку ХХ століття; у Катеринославській губернії наприкінці 1902-1904 рр. відбувався процес організаційної консолідації її місцевих структур. У 1904 р. Катеринославська селянська спілка приєдналася до місцевого комітету ПСР, що поєднувало селянську і робітничу бази в регіоні. ПСР вела активну агітаційну роботу і формувала місцеві мережі пропаганди та мобілізації, що сприяло її помітній впливовості в політичному ландшафті губернії[93 с.64-66]. В Катеринославі, діяли також єврейські робітничі організації, які поєднували соціалістичні вимоги з національно-культурною діяльністю. На українських теренах у попередній добі революції в складі єврейських партій нараховувалися значні контингенти; загалом для регіону відзначено помітну активність бундівських осередків, що вели роботу серед єврейських робітників і міської бідноти, організовуючи культурно-освітні та взаємодопоміжні ініціативи[102 С.57-60]. Також мали місце групи «Поалей-Ціон», які поєднували робітничо-соціалістичну орієнтацію з національною програмою. У регіоні діяли як місцеві гуртки, так і організовані структури, що були активними в політичній роботі серед єврейського населення і в окремих випадках брали участь у місцевих виборчих кампаніях та громадському житті міст. Наявні джерела фіксують участь поалей-ціоністських списків у місцевих виборах у Катеринославі, що свідчить про їхню організаційну присутність у міській політиці. У Катеринославі ПСР орієнтувалася на комбіновану соціальну основу (селяни і робітники), організовуючи селянські й робітничі структури. Бунд і «Поалей-Ціон» працювали переважно серед єврейського ««пролетаріату»», ремісників та

інтелігенції, поєднуючи соціально-економічну агітацію з національно-культурними програмами.

Висновки до розділу 2

Проведений аналіз суспільно-політичної ситуації на українських землях російської імперії, з особливим акцентом на Катеринославщині, напередодні революційних подій 1905-1907 рр. дозволяє зробити висновок, що цей період був часом кристалізації глибоких соціальних, економічних та політичних суперечностей, які об'єктивно сприяли виникненню та радикалізації революційного руху, зокрема анархістського.

Насамперед, ключовим чинником стала стрімка та експлуатаційна індустріалізація Півдня України. Катеринослав перетворився на один із найбільших промислових центрів, де сформувався чисельний, але соціально незахищений та іногородній (здебільшого, колишній селянський) «пролетаріат». Жорсткі умови праці, низька заробітна плата, відсутність соціальних і політичних прав, а також наслідки промислової кризи 1903 р. створили в робітничому середовищі потужний потенціал гострого соціального невдоволення та прагнення до негайних, радикальних змін. Саме в умовах крайньої експлуатації та державної байдужості ідеї прямої дії, заперечення держави та самоорганізації, які лежали в основі анархізму, знаходили особливо сприятливий ґрунт.

По-друге, регіон характеризувався надзвичайною складністю етноконфесійного та ідеологічного ландшафту. Наявність великої української, російської та єврейської громади, кожна з яких переживала як соціальний, так і національний гніт, зумовила формування строкатого спектра політичних організацій. Поряд із загальноімперськими Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП) та Партією соціалістів-революціонерів (ПСР), активно діяли національні соціалістичні структури: «Бунд» та «Поалей-Ціон». Ці партії, хоча й мали соціалістичну орієнтацію, демонстрували повільність та

обережність у досягненні своїх цілей, зосереджуючись на легальній (до певної міри) агітації та виборах.

Проте, саме ця відносна поміркованість парламентських та партійних соціалістів, їхня орієнтація на поступові реформи або на створення централізованої держави нового типу, залишила ідеологічну нішу для ультрарадикальних течій. Зростаюче розчарування в ідеї державної влади як такої, незалежно від її форми (царської чи «пролетарської»), а також загострення страйкового руху та посилення терористичних методів боротьби, створили ідеальні умови для вибуху анархістських ідей. Анархізм, з його заклик до негайного знищення держави, приватної власності та прямих комуністичних форм організації життя, обіцяв найшвидше та найповніше вирішення соціальних проблем, що імпонувало найбільш радикально налаштованій молоді та зневіреним робітникам.

Таким чином, Катеринослав напередодні 1905 р. був не просто регіоном із високим революційним потенціалом, але й місцем перетину всіх ключових передумов для виникнення та швидкого поширення анархістського руху: індустріальна база, соціальна нерівність, наявність ідейно-політичної конкуренції та потужна база радикально налаштованої, здебільшого єврейської та робітничої, молоді. Саме ці об'єктивні умови дозволять у наступних розділах дослідити, як анархістські гуртки перетворилися на помітну силу в суспільно-революційному житті Катеринослава 1905-1907 рр.

РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ АНАРХІСТІВ У ПЕРІОД НАРОСТАННЯ РЕВОЛЮЦІЇ

3.1 Радикальні осередки: специфіка та ліквідація групи «махасвців»

Напередодні революційних подій 1905 року ситуація в Катеринославі загострювалася, і особливо активною частиною міського суспільства виявилася молодь. Саме вона найбільш чутливо реагувала на атмосферу страйкової боротьби та соціальних виступів, що посилювалися після промислової кризи 1903 року. Нестабільність економічного життя, зростання невдоволення серед робітників та ремісників створювали ґрунт для поширення ідей солідарності, революційного братерства й активного протесту проти існуючого порядку. Пропагандистська діяльність соціалістичних організацій надавала цим рухам політичного змісту, перетворюючи локальні економічні конфлікти на частину ширшого антиурядового опору. Водночас масова агітація та діяльність підпільних гуртків сприяли втягуванню молоді до лав політичних організацій.

Проте важливо підкреслити, що зростання протестної активності не залишалось поза увагою влади. Державні інституції й місцева адміністрація намагалися протидіяти зростанню радикальних настроїв серед робітників і студентства. У відповідь на хвилю невдоволення, що поширювалася серед усіх верств міського населення, 20 січня 1904 року було ухвалено обов'язкові постанови для м. Катеринослава, які значно розширювали повноваження поліції та посилювали контроль над громадським життям. Ці заходи мали чітко виражений репресивний характер і були спрямовані на недопущення будь-яких проявів політичної непокори.

Так, у пункті 3 §14 постанов прямо зобов'язували власників нерухомості й управляючих стежити, щоб у приміщеннях не організовувалися нелегальні друкарні, а також не зберігалася зброя чи вибухові речовини. Тим самим влада намагалася запобігти формуванню підпільної інфраструктури революційних

організацій, які активно використовували нелегальну літературу та друковану продукцію для поширення своїх ідей[11 арк. 11].

Окремий розділ постанов, п.7 §30, був присвячений боротьбі з поширенням «шкідливих учень і чуток» серед робітничого населення. Власників артілей, фабричних підприємств і економій зобов'язували негайно повідомляти поліцію про появу агітаторів чи пропагандистів, що поширювали політичні ідеї, здатні «хвилювати суспільний спокій». У такий спосіб імперська влада намагалася зробити самих підприємців та власників землі союзниками у справі придушення революційних настроїв, перекладаючи на них частину функцій державного контролю[11].

Найбільш суворими були положення, спрямовані на обмеження будь-якої колективної активності в публічному просторі. У §31 постанов наголошувалося на забороні всіх зібрань у громадських місцях - на вулицях, площах, бульварах, у садах, а також у приватних приміщеннях, якщо вони мали на меті обговорення чи дії «противні громадському порядку». У примітці прямо зазначалося, що квартиронаймачі, які дозволяли такі зібрання у власних помешканнях, несли відповідальність за законом. Ця норма була фактично спрямована на руйнування не лише організованих гуртків, але й стихійних форм суспільної солідарності.

Подальші параграфи (§32-34) закріплювали беззаперечний обов'язок усіх мешканців виконувати розпорядження поліції. Вони забороняли будь-яке втручання у дії правоохоронних органів незалежно від чину чи стану особи, а також надавали поліції право регулювати пересування транспорту та пішоходів. Збори на вулицях визнавалися незаконними, якщо вони не були викликані безпосередньою необхідністю[12 арк. 45].

На тлі посилення адміністративного контролю та репресій розвиток революційних настроїв і робітничого невдоволення в Катеринославі не припинився; саме в цей період у місті з'являються перші помітні сліди анархістського руху. Характер його локального становлення в 1904 році можна

окреслити низкою стійких ознак, що відрізняли анархізм у провінційному промисловому центрі від більш організованих партійних структур.

По-перше, превалювала індивідуальна та кісткова форма агітації: анархічні ідеї поширювалися насамперед через поодинокі виступи, приватні бесіди та нечисленні збори, а не через системну партійну роботу. Поодинокі зібрання ремісників і робітників відбувалися як у приватних помешканнях, так і на відкритих майданчиках, але їхня періодичність і регулярність були обмежені. По-друге, рух не мав вираженої організаційної шкали: бракувало єдиної місцевої структури, стійкої ієрархії чи центра координування дій. Відтак домінували розрізнені групи й окремі активісти, дія яких часто не узгоджувалася між собою. По-третє, анархісти у Катеринославі характеризувалися відсутністю системності та стабільних комунікаційних зв'язків із активістами з інших міст. Це ускладнювало координацію акцій і перешкоджало формуванню єдиного плану дій на рівні губернії чи Півдня. По-четверте, бракувало власної друкованої інфраструктури: у місті практично не діяли власні типографські потужності анархістського спрямування, відповідно відсутня масова друкована пропаганда обмежувала можливості впливу на ширші верстви населення.

Ці структурні обмеження супроводжувалися й невеликою поширеністю анархістських ідей серед загальної міської публіки. Популярність анархізму залишалася обмеженою - вона впливала насамперед на окремі робітничі кола, ремісничі бригади та частину молоді, але не набув масового статусу, порівнянного з діяльністю соціал-демократів або партій, орієнтованих на селянство.

Історичні свідчення з місця підтверджують цю картину. Олександр Таратута - політичний емігрант, колишній діяч РСДРП, який у 1904 році перейшов до анархістських позицій і виїхав працювати агітатором у південні міста імперії - повідомляв про існування невеликих груп у Катеринославі й про запити цих груп на допомогу з літературою та організаційними порадами. За його спогадами, у місті відбувалися масові збори в Монастирському лісі, куди

сходилися сотні осіб із прилеглих робітничих районів; водночас він констатував, що анархістам бракувало матеріальних ресурсів і друкарських засобів. Уривок із його спогадів ілюструє ситуацію: «Анархічна думка все ширше і ширше прокладала собі дорогу і завойовувала маси робітників на фабриках і заводах. ... Потрібна була література, потрібно було завести свій друкарський верстат, потрібні були кошти і зброя для безпосередньої боротьби.»[43 С. 300-301].

Низький рівень інформованості поліції про анархістське підпілля і відсутність у місті добре розгалуженої мережі секретних інформаторів також впливав на характер місцевого руху. З одного боку, це давало анархістам певну простору для діяльності поза безпосереднім наглядом; з іншого - відсутність постійного тиску з боку місцевих агентур у поєднанні з відсутністю централізованої підтримки означало, що місцеві групи лишалися ізольованими й матеріально вразливими. Таратута саме відзначав, що катеринославські активісти «часто спілкувалися з нами, просили літератури, порад, вказівок та загального організаційного плану», але водночас «анархістам там бракувало грошової підтримки від своїх центрів»[86 С.101-102].

Поряд із поодинокими спробами анархістської агітації у Катеринославі в 1904 році простежуються й інші прояви зародження радикального руху. Одним із таких випадків стала поява Катеринославської групи махаєвців, яка почала свою діяльність у травні-червні 1904 року. Її ідеологічні витoki безпосередньо пов'язані з концепціями Якова Васильовича Махайського (А. Вольський), що вперше були викладені у праці «Розумовий працівник». У подальшому він розвинув власну доктрину у працях «Банкрутство соціалізму ХХ століття» та «Буржуазна революція і робітнича справа», які поширювалися серед робітничих середовищ початку ХХ століття[48 С. 7]

Махайський, а за ним і його послідовники, виходили з тези про те, що справжнє визволення робітничого класу можливе лише внаслідок всесвітньої стачки та загального змови трудящих, спрямованих нелише проти «буржуазії», але й проти інтелігенції, яку вони розглядали як окремий експлуататорський клас. У своїй інтерпретації «махаєвщина» значною мірою відкидала традиційні

для соціалістичного руху орієнтири на партійну організацію і політичну пропаганду, вбачаючи в них засіб «зведення нанівець» самостійної боротьби робітників. Як наслідок, махаєвці активно виступали як проти «буржуазії», так і проти соціалістичної інтелігенції, вважаючи останню особливо небезпечним опонентом.

Катеринославська група, яка сформувалася навесні 1904 року, мала певні корені в одеському середовищі, де ще у 1902 році була зроблена перша спроба організації «Партії терористів» під впливом махаєвських ідей. Попри її швидку ліквідацію поліцією, частина учасників у 1903 році об'єдналася в нову структуру «Союз непримиренних», яка, за оцінками дослідників, стала важливою базою для формування анархістського руху у Східній Європі. Саме з цим середовищем пов'язують зародження махаєвських гуртків у Катеринославі[85].

Варто зазначити, що на відміну від більш класичних течій анархізму, «махаєвщина» тяжіла до залучення декласованих елементів міського населення, які вбачали у ній можливість безпосередньої й радикальної боротьби без складних ідеологічних конструкцій. Доктрина Махайського не передбачала системної організаційної побудови, а радше закликала до прямої, стихійної боротьби. Це робило рух непридатним до довготривалого існування, що підтверджується й у висновках сучасних істориків, які вважають «махаєвщину» короткотривалим епізодом у ширшій історії російського та українського анархізму.

Попри цю загальну нестійкість, окремі групи «махаєвців» все ж знаходили ґрунт для поширення своїх ідей у великих промислових центрах, зокрема в Катеринославі. У травні-червні 1904 р. до міста прибули кілька осіб, помічених у місцевих охоронних звітах як політично активні й уже відомі в революційному середовищі. У документах фіксуються конкретні прізвища: Нохім Пейсахович Брумер і молодий робітник Абрам-Берг Менделевич Раковський; окремо згадується Копель Мойсейович Ерделевський, який напередодні належав до керівників одеської махаєвської групи «Союз

непримиренних» і, за відомостями, після арешту у квітні 1904 р. утік з ув'язнення й опинився у Катеринославі разом із дружиною Хаєю Елевною Ерделевською. У місцевих повідомленнях охоронного відділення також зазначено, що новоприбулих було четверо, і що двоє осіб приїхали зі Швейцарії, один - із Парижа, ще один із Лондона[6].

За доступними відомостями, діяльність згаданих осіб у місті мала передусім мобілізаційно-агітаційний характер. Вони вели індивідуальну й дрібномасштабну роботу серед робітників і ремісників: проводили бесіди, організовували нечисленні збори, налагоджували контакти з локальними активістами. Одночасно відзначався дефіцит матеріальних ресурсів у місцевих махаєвських осередків відсутність власних друкарських потужностей, бракування літератури та коштів на організаційні потреби - обмежувало можливості для систематичної пропаганди та масштабнішої координації діяльності.

Персональний склад і біографісні відомості про лідерів групи свідчать про очевидні зв'язки з одеським революційним середовищем: кілька учасників раніше діяли в аналогічних організаціях на Півдні, зокрема в організації «Союз непримиренних». Тут якісно проглядається практика переміщення активістів між містами як спосіб розширення мережі контактів та поширення ідей, водночас породжуючи певну тимчасовість і непостійність місцевих структур¹.

Уже у перші місяці після прибуття махаївські активісти намагалися встановити комунікацію з місцевими робітничими колами, однак їхні дії залишалися фрагментарними: акції мали епізодичний характер, а формат роботи переважно «з рук в руки» (особисті зустрічі, невеличкі збори, усні розповсюдження ідей). Наявні показники матеріальної й організаційної

¹ Показово, що значна частина учасників була «перебіжчиками» з соціал-демократичних структур, насамперед з груп РСДРП південних губерній. Їх відхід від партійної дисципліни і пошуки більш радикальних форм боротьби робили саме анархістські і махаївські об'єднання привабливими.

[Савченко В. А. Махаевский «Союз непримиримых» и создание первой анархистской группы в Одессе (1903-1904 гг.). Південний захід. Одесика. Одеса. 2013. Вип. 15. С. 53-57]

уразливості разом із поліційними заходами контролю обмежували можливості для перетворення цієї активності на стабільну місцеву структуру[7 арк. 6].

За матеріалами донесення катеринославського охоронного відділення ідеологічна та практична спрямованість катеринославської групи махаєвців мала чітко виражений радикальний і антиінституційний характер. Ідеологічно махаєвщина у місцевому втіленні відмовлялася від будь-якої ролі інтелігенції, капіталу, держави та приватної власності як легітимних соціальних інститутів. На публічних зібраннях пропагувалося уявлення про неможливість домогтися визволення робітничих мас через «звичні» форми політичної й соціальної діяльності; натомість наголошувався принцип прямої, насильницької конфронтації з експлуаторськими структурами[6 арк. 3].

Стратегічна модель дій, яку відстоювали махаєвці, була зорієнтована на використання комбінованих тактик: організація демонстративних забастовок із пред'явленням адміністрації завідомо невиконуваних вимог, подальше оголошення про відмову адміністрації й перехід робітничих мас до руйнівних та експропріаційних дій. У цьому сценарії знищення техніки, напад на власність і вилучення ресурсів у власників і «інтелігенції» розглядалися як засоби швидкого забезпечення побутових і організаційних потреб повстанського ядра та як спосіб «терору», що, на думку ідеологів, має підірвати опору капіталістичних і бюрократичних інститутів. При цьому пропагувався відкритий заклик до озброєної боротьби як до необхідного інструменту політичного і соціального перелому.

У політичному вимірі махаєвці одночасно виступали проти традиційних соціалістичних і революційних організацій місцевого типу, стверджуючи, що їхні методи надто повільні й не ведуть безпосередньо до «політичної свободи». Така риторика мала двоякий ефект: з одного боку, вона служила фактором радикалізації тих верств, які були розчаровані в поступовій партійній роботі; з іншого, відмежовувала махаєвські групи від потенційних союзників і звужувала їхню соціальну базу до декласованих елементів та категорій, схильних до екстремальних форм дії.

Операційно-організаційні риси місцевої групи також окреслені в доповіді: махаєвці проводили регулярні зібрання (за наявними відомостями- до двох разів на тиждень), під час яких вівся послідовний агітаційно-пропагандистський блок щодо викладених тез. Акцент робився на усній агітації, персональних контактів і мобілізації безпосередніх робітничих колективів; відсутність власної друкованої бази і матеріальних ресурсів обумовлювала переважно вербальні та локальні форми впливу. Представлена модель діяльності включала елементи практичної інструкції щодо організації саботажу, експропрації і насильницьких акцій, а також заклик до ухвалення заходів, що мали би забезпечити самофінансування й постачання засобів боротьби[7 арк. 5-6].

У наступному донесенні Катеринославського охоронного відділення зверталася особлива увага на складність ведення нагляду за місцевою махаєвською групою. Наголошувалося, що розробка цієї організації, яку у звітах визначали як «злочинну та, вочевидь, надзвичайно небезпечну», зіткнулася з серйозними перешкодами. Основною проблемою було те, що махаєвці не входили до жодної з існуючих у Катеринославі на той час революційних організацій і залишалися повністю автономними. Відсутність формальних зв'язків із соціал-демократами чи есерами позбавляла поліцію можливості використовувати вже напрацьовану мережу інформаторів, яка діяла всередині інших партійних осередків[7 арк. 5-6].

Через цю ізолюваність влада практично не мала агентурних позицій у махаєвському середовищі, що значно ускладнювало отримання достовірних відомостей про структуру групи, її лідерів та плани. Єдиним джерелом інформації для охоранки залишалися самі робітники, яких махаєвці намагалися залучати до своєї пропаганди. Проте такі свідчення були фрагментарними, не завжди системними й часто носили чутковий характер, що ускладнювало формування цілісної картини діяльності угруповання.

У серпні 1904 року катеринославській поліції вдалося досягти певного прориву у справі спостереження за махаєвською групою. Зокрема, охоронне відділення встановило особи та місце проживання подружжя Копеля

Мойсейовича та Хаї Елевни Ерделевських, які ще раніше фігурували в документах як вихідці з одеської організації, а також Нохіма Пейсаховича Брумера, відомого серед місцевих революційних кіл.

Протягом серпня того ж року коло відомих членів групи розширилося: серед зафіксованих були Абрам-Берг Менделевич Раковський, який працював на одному з катеринославських заводів, а також селянин із Проскурівського повіту Михайло Тимофійович Дзисько і дев'ятнадцятирічна мешчанка з Черкас Беня Янkelівна Шапіро.

Поряд із цими іменами в звітах зустрічалися також особи, відомі поліції виключно під революційними псевдонімами. Серед них згадувалися заводський робітник Абрам, портний Алтер, а також кілька невстановлених учасників, які користувалися закордонними паспортами на імена Нухіма Ольберта та Наталії Стефанович. Крім того, четверо членів угруповання були описані лише за зовнішніми прикметами, без точних ідентифікаційних даних[7 арк. 8].

У міру наближення 1905 року імперська реакція на зростаючу політичну нестабільність істотно посилилася: відповідь держави поєднувала як активізацію силових дій на місцях, так і кодифікацію репресивних норм у законодавстві. З 1904 року в силу вступили положення Уложення, що уточнювали колишні формулювання й запроваджували нові статті, присвячені державним злочинам, зокрема бунту проти верховної влади, заворушенням у державі та державній зраді. Такі нововведення юридично розширювали інструментарій каральних органів і давали підстави для жорсткішої кваліфікації та кримінального переслідування політично мотивованих дій[83 С. 188].

У цьому контексті датована 19 серпня секретна шифрована телеграма, адресована місцевим відомствам, вимагала «вжити всіх заходів для з'ясування» діяльності групи, що ідентифікувалася як махаєвці; у ній наказувалося представити результати розшуку у вигляді відповідних донесень, перевірити паспорти та готувати підстави для подальших затримань. Формулювання телеграми свідчать про системний характер директиви: від місцевих відділів очікувалися не поодинокі свідчення, а цілісна розвідувальна робота з

документальною фіксацією отриманих відомостей і з готовністю до процесуальних дій[5 арк. 12].

Наприкінці серпня 1904 р. начальник екатеринославського охоронного відділення повідомив Департамент поліції про арешт двох провідних діячів місцевої групи махаєвців: Копеля Ерделевського та Нохіма Брумера. Однак проведені обшуки в їхніх помешканнях не дали очікуваних результатів: жодних компрометуючих матеріалів, літератури чи зброї виявити не вдалося. Тим часом іншому активному учаснику групи - Абраму-Бергу Раковському вдалося втекти з Катеринослава. Проте вже 25 серпня його затримали в Білостоці, що свідчить про швидке поширення поліцейського розшуку по імперії[8 арк. 15-18].

Попри успіхи у ліквідації ключових фігур, діяльність махаєвців не була повністю паралізована. Частина членів групи залишалася на волі, і навіть їхні імена та місця проживання залишалися невідомими для місцевого охоронного відділення. В одному зі своїх рапортів від 24 серпня начальник відділення все ж із задоволенням інформував керівництво в Петербурзі, що після арешту Брумера та Ерделевського, яких вважали головними організаторами, «активність групи ніби припинилася».

Фактично, після цих подій залишки організації були змушені перейти в стан очікування. Керівництво уцілілих членів перебрала на себе Хая Ерделевська разом із Наталією Стефанович. Вони призупинили регулярні збори та «масовки», покладаючи надію на допомогу з боку одеських «непримиренних». Проте і сама одеська група щойно відновила діяльність після весняних арештів і перебувала в край складному становищі, через що не могла надати ні фінансової, ні організаційної, ні матеріальної підтримки катеринославським соратникам[8 Арк. 16].

Завершальний етап існування катеринославської групи махаєвців доволі докладно зафіксований у звітності місцевого охоронного відділення. У черговому донесенні начальник відділення інформував керівництво, що після арешту Нохіма Брумера та Копеля Ерделевського діяльність організації фактично була зупинена. У документі наголошувалося: «маю честь донести

вашому превосходительству, що діяльність Катеринославської групи махаєвців було призупинено арештом Брумера та Ерделевського».[9 арк 21-29]

Після цих арештів поліційні спостереження відзначали різке зниження будь-якої підпільної активності. У службових записках підкреслювалося, що протягом останнього часу діяльність махаєвців «цілковито припинилася». Одночасно вказувалося, що інші члени угруповання почали залишати місто, намагаючись уникнути арештів та переслідувань. Серед тих, хто зник із Катеринослава, згадувалися селянин Проскурівського повіту Михайло Тимофійович Дзисько та його співмешканка, дев'ятнадцятирічна уродженка Черкас Веня Янкелівна Шапіро.

Окрім них, у донесеннях згадувався міщанин Абрам-Берг Менделевич Раковський, який до цього влаштувався на катеринославські заводи й був помічений серед активних учасників місцевого осередку. Його ім'я неодноразово зустрічалося в попередніх повідомленнях як одного з тих, хто мав безпосередній контакт із робітничою аудиторією та залучав її до пропагандистських ідей «Партії боротьби». До переліку тих, хто вибув з міста, також увійшла Наталія Стефанович, діяльність якої залишалася малодоступною для поліційного контролю через її обережність і використання підпільних методів комунікації.

Особливу увагу в охоронних документах приділяли складнощам у визначенні особи деяких учасників. Наприклад, один з активістів фігурував виключно як «Абрам», без уточнення його соціального стану чи місця роботи. Інколи поліцейські змушені були орієнтуватися лише на опис зовнішності, оскільки достовірних паспортних даних не існувало. Це ускладнювало проведення нагляду та робило процес фіксації всієї мережі групи фрагментарним і неповним.

Наприкінці літа 1904 року діяльність Катеринославського охоронного відділення зосередилася на пошуку учасників місцевої групи махаєвців, які залишалися на свободі після арештів серпня. Основна робота полягала у встановленні їхнього місцезнаходження та контролі за можливими

пересуваннями. 22 вересня начальник Одеського охоронного відділення повідомив катеринославським колегам, що перевірка в Одесі не дала результатів: «Повідомляю, що селянин Михайло Тимофійович Дзисько та його співмешканка Веня Янкелевна Шапіро в місті Одесі не виявлені»[9 арк 29].

Упродовж наступних місяців, до грудня 1904 р., між Катеринославським і Одеським охоронними відділеннями велася постійна переписка, до якої також залучався Департамент поліції по особливому відділу Міністерства внутрішніх справ. У документах простежується обмін відомостями про можливі місця перебування махасьців, їхні псевдоніми, паспортні дані та описи зовнішності. Проте всі ці зусилля залишалися без остаточного результату: головних учасників групи, які уникли арештів, так і не вдалося виявити.

3.2. Ескалація протестного руху в січні-травні 1905 року та формування групи анархістів-комуністів передмісті Амур

На цьому тлі початок 1905 року в Катеринославі позначився подальшим загостренням ситуації, що відбувалося вже у ширшому загальноімперському контексті. Події 9 січня в Петербурзі стали каталізатором зростання протестних настроїв у великих промислових центрах, і Катеринослав, як один із найбільших індустріальних осередків Півдня України, не був винятком.

Влада розуміла, що хвиля невдоволення могла легко поширитися серед місцевого робітництва, особливо з огляду на попередній досвід страйкової боротьби та активність соціалістичних організацій у регіоні. Тому ще напередодні січневих подій урядові структури вдалися до комплексу превентивних заходів, спрямованих на обмеження можливих вогнищ протестної активності.

Реалізація цих заходів у Катеринославі спиралася на екстрені розпорядження Міністерства внутрішніх справ, де особливо наголошувалося на ризиках використання робітничих мас для організації заворушень у різних регіонах. Місцевій адміністрації було наказано застосувати всі необхідні засоби

для недопущення масових акцій[15 арк. 46]. Унаслідок цього вже в період з 14 по 17 січня поліція провела серію облав і арештів, у ході яких було припинено діяльність п'яти сходок представників соціал-демократичної організації. П'ятнадцять найактивніших учасників цих зібрань опинилися під вартою, що мало послабити здатність організації координувати робітничий рух.

Однак попри такі запобіжні дії, страйковий рух у місті не вдалося повністю нейтралізувати. Уже 17 січня хвиля виступів охопила три великі заводи Катеринослава, два підприємства в Нижньодніпровську та приватну друкарню Яковлева. Організатори намагалися поширити страйк і на інші фабрики та виробництва, проте завдяки швидкому втручання поліції ці плани не були реалізовані. Сам факт розгортання страйкових акцій попри масштабні репресивні заходи засвідчив, що протестний потенціал у робітничому середовищі залишався високим і контроль над ним вимагав від влади подальших зусиль[3 арк. 33].

Події в Катеринославі початку січня 1905 року супроводжувалися активними діями не лише міської поліції, а й військових підрозділів, які терміново залучалися для забезпечення порядку в навколишніх промислових районах. Особливо це стосувалося Кам'янського заводу, одного з найбільших підприємств Катеринославської губернії. З огляду на загрозу страйкових виступів і можливих заворушень, 11 січня було ухвалено рішення направити сюди два роти піхоти для підтримки місцевої адміністрації та громадянських властей. Відповідні телеграми містили накази не лише про розміщення військових у Кам'янському, а й про забезпечення їх транспортування залізницею до станції Алмазна. Це свідчить про нагальність заходів, до яких вдавалася влада, прагнучи локалізувати протестний потенціал у стратегічно важливих промислових осередках губернії[2 арк. 25-28].

Водночас активізація робітничого руху в місті отримала новий імпульс завдяки політичним організаціям. Серед перших на події початку січня відгукнувся Катеринославський комітет РСДРП. Уже 12 і 16 січня він поширив серед робітників друковані відозви під назвами «Адрес петербургським

робітникам» та «До всіх робочих та робітниць м. Катеринослава». У цих документах підкреслювалася солідарність з петербурзькими подіями, водночас висувалися вимоги як економічного, так і політичного характеру. Зокрема, йшлося про запровадження восьмигодинного робочого дня, законодавчий захист праці, припинення російсько-японської війни та встановлення народного представницького правління. Таким чином, робітничий протест у Катеринославі поступово набував політичного забарвлення, виходячи за межі суто економічних вимог і стаючи частиною ширшого загальноімперського руху[89 с. 22].

На початку 1905 р. політична реакція в Катеринославі набула форми екстрених військово-адміністративних заходів. Наказ від 14 січня зобов'язував підрозділи місцевого гарнізону забезпечити охорону ключових міських об'єктів: водопроводу, електростанції, казначейства, вокзалу та депо, а також створювати резерви для швидкого реагування на можливі заворушення. Військовим було наказано тісно співпрацювати з поліцією та залишатися готовими до застосування зброї, у разі потреби вести вогонь по натовпу. Такі розпорядження демонстрували не лише прагнення влади оперативно контролювати ситуацію, але й загальне посилення політичної реакції, характерне для початку року, коли імперська адміністрація намагалася попередити поширення протестних хвиль у великих промислових центрах[10 арк. 233-235].

Посилення контролю з боку влади, яке проявлялося у введенні військових гарнізонів, охороні стратегічних об'єктів та готовності до застосування сили, не призвело до зменшення суспільного напруження. Навпаки, жорстка політична реакція сприяла подальшій радикалізації протестних настроїв у місті та губернії.

Якщо до 1905 р. робітничий рух у Катеринославі мав переважно страйковий характер, то від початку року він набуває нових форм. У середовищі соціалістичних організацій поширюється переконання в необхідності переходу до збройних методів боротьби. Ця ідея поступово закріплюється як у рішеннях центральних партійних структур, так і в агітаційній роботі на місцях. Уже навесні починають формуватися бойові групи, які виконували функції охорони

партійних осередків, проведення демонстрацій та мітингів, а також були готові вступати у відкрите зіткнення з урядовими силами.

До середини 1905 р. практично всі провідні політичні сили регіону створили власні бойові відділи. У Катеринославській губернії діяло близько 60 таких команд, з яких приблизно третина зосереджувалася безпосередньо у губернському центрі. Переважно вони належали до соціалістичних партій: есерівських та соціал-демократичних, що забезпечуючи їм тим самим широку соціальну базу серед робітників і частини інтелігенції. Наявність у місті близько двадцяти збройних організацій стала показником того, що політична боротьба дедалі більше виходила за межі мирних страйкових форм, набуваючи ознак організованого силового протистояння[63 С.81-82].

Подальша радикалізація соціалістичних організацій після подій січня 1905 року створила умови, у яких політична боротьба виходила за межі традиційних партійних структур. Соціал-демократичні та соціалістично-революційні комітети намагалися контролювати масові виступи, спрямовувати їх у межі власних програмних настанов. Водночас робітничі та селянські колективи дедалі частіше виходили за межі цих організаційних рамок, формуючи власні страйкові комітети, бойові дружини й ради, які виникали стихійно та не завжди підкорялися партійним інструкціям. Така практика свідчила про прагнення мас до самостійної самоорганізації та розвитку ініціативи «знизу».

Ці тенденції об'єктивно збігалися з основними ідеями анархістського руху, який наголошував на самоуправлінні, автономності та відмові від централізованих партійних структур. У такій атмосфері з'явився ґрунт для поширення анархістських ідей у Катеринославі. Один із учасників місцевої групи, що виступав під псевдонімом «Катеринославський анархіст» і чий спогади були надрукована в емігрантському журналі «Буревісник» у 1907 році, підкреслював, що робітниче середовище саме по собі було підготовлене до сприйняття анархістської пропаганди. За його словами, для цього «вистачило кількох рефератів одного з товаришів, які приїхали, щоб викликати величезний

інтерес до анархізму і привернути симпатії робітників на бік анархістів»[29 С. 4].

У більшості досліджень, присвячених революційним подіям початку ХХ століття, наголошується, що саме травень 1905 року став відправною точкою для виникнення нового анархістського осередку в Катеринославі. На відміну від попередньої махаєвської групи, яка не мала чіткої організаційної побудови та швидко була ліквідована поліцією, нова структура виникла в іншому ідейному та політичному контексті. Вона вже не спиралася виключно на спонтанність і руйнівні гасла, а прагнула до системнішої агітаційної діяльності. Проте певна спадкоємність простежувалася: частина учасників, що раніше були пов'язані з махаєвцями, влилися до нової організації, надаючи їй певний кадровий кістяк.

За свідченнями одного з безпосередніх учасників, у травні 1905 року до Катеринослава прибув із Білостока пропагандист Фішель Штейнберг. Його поява стала першим поштовхом до активізації анархістської пропаганди у місті. Вже наступного місяця, у червні, до нього приєдналися ще двоє агітаторів, що дало змогу значно розширити роботу серед робітничого населення.

Одним із них, імовірно, був Микола Ігнатійович Музиль (псевдонім Микола Рогдаєв), який мав значний досвід участі в анархістському русі як за кордоном, так і в межах імперії. З 1903 р. він перебував у Швейцарії, де входив до складу перших російських анархістських груп у Женеві. У грудні 1904 р. Музиль був учасником Лондонського з'їзду російських анархістів-комуністів, після чого повернувся до російської імперії. У березні 1905 р. він разом із кількома провідними діячами анархістського руху прибув до Києва, де брав участь в організації нових структур і зміцненні існуючих осередків.

У Києві його діяльність мала чітко визначений організаційно-пропагандистський характер: він долучився до формування місцевого анархістського середовища, сприяв розгортанню мережі гуртків та налагодженню підпільної типографії, де в липні 1905 р. було надруковано перший номер анархістського журналу «Набат». Попри швидке виявлення та конфіскацію тиражу поліцією, ця діяльність засвідчила його вагому роль у

розбудові південноросійського анархістського підпілля. Після роботи в Києві Музіль вирушив до Катеринослава, де приєднався до процесу формування нової анархістської групи, яку в травні того ж року структуровано Фішелем Штейнбергом[18 Арк. 464.]. За спогадами сучасників, на момент прибуття Музіля місцевий рух перебував на початковій стадії організації та характеризувався нестачею підготовлених кадрів і слабкою ідейною базою. У цих умовах його участь полягала у проведенні рефератів та публічних виступів серед робітників передмість, передусім у передмісті Амур, де зосереджувалася значна частина промислового робітництва. Зокрема, він виголосив реферат «Анархізм і російська революція»[86 С.109-110].

Основним осередком їхньої діяльності стали заводські поселення на околицях Катеринослава, насамперед район Амура, де проживала велика кількість робітників[29 С. 4-5].

Агітатори обрали форму нічних читань і публічних рефератів, які відбувалися зазвичай після закінчення робочого дня. Ці зібрання перетворювалися на своєрідні центри обговорення нових ідей, де учасники не лише слухали виступи, а й дискутували про перспективи боротьби. За наявними свідченнями, кількість учасників таких заходів сягала двох сотень осіб. Участь у цих слуханнях брали не лише робітники великих заводів, а й представники дрібних майстерень та учнівської молоді, що сприяло поширенню анархістських ідей у ширших соціальних колах[29 С. 4-5].

Перші зібрання анархістських пропагандистів у передмісті Амур стали поворотним моментом у локальному робітничому середовищі. Уже після кількох виступів відбулися суттєві кадрові зміни в структурі місцевих політичних сил: амурська група есерів, яка до цього часу зберігала відносну автономність у межах загальноміського руху, фактично в повному складі заявила про перехід до анархізму. На основі цієї групи почав формуватися новий осередок: катеринославська група робітничих анархістів-комуністів. Його основу складали робітники великих промислових підприємств, які

мешкали в Амурі та щоденно стикалися з соціальною напруженістю та політичною агітацією.

Упродовж короткого часу цей осередок став притягальним центром для представників інших соціальних верств міста. До нього приєдналися численні ремісники та дрібні міські працівники, переважно з єврейської молоді, частина яких до того належала до соціал-демократичних структур. Їхній перехід був зумовлений як зростанням популярності анархістської пропаганди, так і певною кризою довіри до традиційних соціалістичних організацій, які намагалися контролювати ініціативу знизу, тоді як анархістський дискурс апелював до самостійності робітничих мас.

Зростання анархістського впливу не залишилося непоміченим з боку есерів і соціал-демократів. У відповідь на нову ситуацію вони почали систематично відвідувати Амур, беручи участь у відкритих полеміках після анархістських виступів. Ці дискусії відбувалися у публічному форматі, переважно в нічний час, і стали важливим інструментом боротьби за політичний вплив у робітничому середовищі. Керівництво соціалістичних організацій уживало також внутрішніх дисциплінарних заходів: членам партій неофіційно забороняли відвідувати анархістські зібрання, щоб обмежити подальші переходи до нового руху.

Звістки про появу в Амурі анархістських пропагандистів швидко поширилися за межі самого передмістя. Інформація про виступи та дискусії, які викликали значний інтерес серед робітників, дійшла до Нижньодніпровська, Чечелівки та Кайдаків, власне, важливих робітничих районів Катеринослава. Звідти на зібрання почали прибувати організовані групи робітників, які прагнули почути нових агітаторів та ознайомитися з їхніми позиціями. Завдяки цьому аудиторія зібрань поступово розширювалася, охоплюючи дедалі ширші верстви міського робітництва[29 С. 6].

Ця концентрація робітничої активності в одному з передмість сприяла формуванню постійного ядра прихильників, яке з часом почало виконувати не лише функцію слухачів, а й активно долучатися до організаційної діяльності

групи. Саме з цього ядра надалі виходили особи, які займалися поширенням ідей анархізму в інших районах міста, встановлювали нові зв'язки та забезпечували подальше зростання впливу організації.

Упродовж весняно-літнього періоду 1905 року діяльність катеринославської анархістської організації мала переважно пропагандистсько-агітаційний характер і не виходила за межі початкового етапу становлення. Основною формою роботи залишалася усна агітація серед робітників і селян навколишніх сіл, оскільки матеріально-технічна база організації була вкрай обмеженою. У групи не було власної типографії, стабільних каналів постачання літератури чи розгалуженої мережі зв'язків із закордонними або іншими регіональними осередками, що зумовлювало значну залежність від зовнішніх джерел друкованої продукції.

Попри це, окремі спроби поширення друкованих матеріалів усе ж мали місце. За спогадами учасників, зрідка вдавалося виготовити невеликі партії листівок за допомогою гектографа. Найбільший обсяг розповсюдження отримав «Маніфест до селян анархістів-общинників», надісланий з Петербурга. Цей документ, за спогадами сучасників, викликав помітну зацікавленість у селян Катеринославського повіту, серед яких його поширення проходило особливо активно. У подальшому цей маніфест став одним із небагатьох прикладів цілеспрямованої анархістської пропаганди в сільській місцевості регіону в середині 1905 року [29 С. 6].

Окрім нього, група самостійно підготувала і розповсюдила чотири випуски листків під назвою «До зброї», у яких пропагувалися ідеї самозбройнення робітників і селян та наводилися найпростіші інструкції з виготовлення вибухових пристроїв. У цих матеріалах докладно описувалися базові методи створення бомб, доступні для виконання в кустарних умовах. За спогадами учасників руху, після оприлюднення цих листків окремі групи робітників самостійно розпочали виготовлення корпусів для бомб і наповнення їх македонською сумішшю або придбаним динамітом.

Показовим є те, що анархістський осередок у цей період почав виконувати роль не лише пропагандистського центру, але й практичного джерела інструкцій та технічних знань. До нього зверталися представники інших політичних сил і безпартійні робітники з проханням надати поради щодо організації збройного опору. Водночас сам процес озброєння був обмеженим і носив фрагментарний характер, це були поодинокі випадки, які не свідчили про наявність централізованої бойової структури. Масове виготовлення та систематичне застосування вибухівки відбулося пізніше, вже після осінніх подій 1905 року.

3.3 Ескалація насилля: перехід до тактики індивідуального терору та участь анархістів у барикадних боях Жовтневого страйку

Восени 1905 р. діяльність катеринославської анархістської групи набула нових форм, зумовлених загальним загостренням соціально-економічної ситуації в промислових передмістях міста. Зростання страйкової активності супроводжувалося поглибленням конфліктів між робітниками та адміністраціями великих підприємств, що створило сприятливий ґрунт для переходу анархістів до практики більш рішучих дій.

Одним із ключових осередків напруження став завод Езау, де у вересні 1905 р. розпочався страйк економічного характеру. Робітники, використавши наявні кошти страйкової каси та отримуючи тимчасову підтримку з інших підприємств, намагалися домогтися поступок від адміністрації, однак остання відмовилася задовольняти будь-які вимоги. Коли страйк тривав уже майже два тижні, адміністрація заводу Машинобудівного електричного товариства на Амурі також оголосила про масове звільнення, закрити підприємство та позбавивши роботи понад 300 осіб. Обидва страйки завершилися поразкою: частина робітників залишилася без заробітку, інші погодилися повернутися на роботу на гірших умовах[23 С. 4.].

У цій ситуації анархістська група, що діяла в місті, використала загострення настроїв як можливість продемонструвати нові форми боротьби. 4 жовтня 1905 р. у помешкання директора Машинобудівного заводу Германа була кинута вибухівка. У момент вибуху він перебував у квартирі один і загинув на місці. Виконавець, скориставшись темрявою, зумів залишити місце події. Паралельно готувався замах на директора заводу Езау Пінсліна, однак той встиг виїхати за кордон, уникнувши нападу[17 арк. 413].

Цей епізод став першим зафіксованим випадком застосування терористичних методів анархістами в Катеринославі та знаменував собою перехід від пропагандистської та агітаційної діяльності, характерної для

попередніх місяців, до практики збройних дій у контексті посилення страйкової боротьби та зростання напруження на великих промислових підприємствах міста.

В архівних матеріалах охоронного відділення не зафіксовано відомостей про конкретних осіб, які здійснили замах на директора Машинобудівного заводу Германа. У звітах зазначено лише, що вибух було скоєно двома невстановленими зловмисниками, особи яких залишилися невідомими поліції. Це свідчить про те, що вже на початковому етапі радикальної діяльності анархістів їхні дії відзначалися певним рівнем конспірації, який ускладнював роботу слідчих органів.

Після вибуху група анархістів-комуністів розгорнула активну інформаційну кампанію, спрямовану на формування відповідного сприйняття інциденту серед робітничого населення. Уже наступного дня було розповсюджено гектографоване «Повідомлення» про замах, у якому пояснювалися обставини події та її мотиви. Через кілька днів у місті з'явилися дві нові прокламації: «До всіх робітників» та «До робітників Машинобудівного заводу», які деталізували позицію організації та обґрунтовували застосування насильницьких методів боротьби проти підприємницького середовища.

У текстах цих листівок уперше чітко артикулювалася ідея силового опору як засобу протистояння економічному та соціальному тиску. Зокрема, робітників закликали пробудити у собі «бунтівний дух», що мав стати підґрунтям ширшого революційного руху[24]. Пропаганда підкреслювала, що вибухова акція мала стати не поодиноким актом відплати, а сигналом до початку активного спротиву. У зверненні також наголошувалося, що напад є прямим викликом як власникам капіталу, так і державній владі, та має розглядатися як попередження, висловлене «простою і зрозумілою мовою», яку «експлуататори зрозуміють без тлумачень»[35].

Після цього вже на початку жовтня 1905 року страйковий рух набув загальноімперського масштабу, перерісши у хвилю масових виступів, демонстрацій і мітингів, які охопили основні промислові центри імперії.

Катеринослав, як одне з ключових промислових міст Півдня, не залишився осторонь цих процесів. 10 жовтня в місті розпочалася загальна страйкова кампанія, яка паралізувала діяльність підприємств та транспорту, спричинивши тимчасову зупинку виробництва на великих заводах і залізничних вузлах. Страйк охопив не лише промислові підприємства Катеринослава, але й прилеглі робітничі передмістя, включно з Нижньодніпровськом і Амуром, що надало подіям характеру масового соціального вибуху.

Найбільш напружені бої розгорнулися 11 жовтня у районі Чечелівки, де зводилися барикади та відбувалися збройні зіткнення між робітниками та військовими підрозділами. У цих подіях анархісти діяли спільно з представниками інших революційних організацій, долучившись до оборони барикад і бойових дій. Зокрема, зафіксовано, що одна з двох бомб, кинутих у військових під час сутичок, була використана членом анархістської групи. Зіткнення на Чечелівці супроводжувалися значними людськими втратами з обох боків. Серед робітників загинуло 22 особи, а близько тридцяти солдатів було виведено зі строю внаслідок поранень і вибухів. Серед анархістів також були загиблі: відомо про смерть 17-річного робітника Іларіона Корякіна, який загинув під час сутичок. Ці події стали одним із перших випадків, коли анархістська група Катеринослава брала участь у масових збройних виступах разом з іншими політичними силами, діючи не в межах власних локальних ініціатив, а в рамках загальноміського революційного руху[29 С. 7].

У наступних подіях осені 1905 р. анархо-комуністи, як і інші революційні сили міста, стали частиною широкого революційного піднесення, що розгорнулося в Катеринославі в межах загальноімперського Жовтневого політичного страйку. Уже 12 жовтня в поселенні Кам'янка, розташованому поблизу міста, відбулися збройні сутички між страйкуючими та козацькими підрозділами. Того ж дня у передмістях було підірвано кілька телеграфних стовпів, що тимчасово порушило комунікаційні лінії.

13 жовтня великих боїв між революційною молоддю та військами не сталося, однак у місті тривали перестрілки, а в окремих випадках групи

озброєної молоді вживалися до будинків і крамниць. Паралельно із цими епізодами на залізничній станції Катеринослав відбулося одне з найпомітніших зіткнень страйкуючих із військами, яке супроводжувалося інтенсивною стріляниною. Протягом 10-17 жовтня сукупні втрати обох сторін сягнули щонайменше ста осіб убитими та пораненими. Ці події засвідчили перехід локальних виступів у стадію масштабного протистояння, що охопило практично всі ключові райони міста та його околиці.

Наступні дні були відзначені масштабними похованнями загиблих під час сутичок. Протягом чотирьох днів у місті відбувалися траурні процесії, які перетворювалися на масові політичні демонстрації. Учасники несли щити з гаслами «Слава борцям за свободу, смерть катам, геть самодержавство!». Поховання загиблих сприяли консолідації страйкуючих та зміцненню атмосфери загального піднесення серед робітничого населення. У місті поширювалися чутки про те, що губернатор і офіцери, які віддавали накази про застосування зброї, нібито засуджені революційними організаціями до страти, що посилювало антивладні настрої.

У період з 13 по 17 жовтня Брянська площа та сад «Сокольники» стали центрами безперервних мітингів і зборів, які відбувалися щоденно та тривали годинами. Саме в ці дні анархісти-комуністи, які вже брали участь у барикадних боях, продовжували діяти в межах ширшого революційного руху, зливаючись із загальним страйковим піднесенням. Їхня діяльність не відокремлювалася від масових ініціатив, оскільки події набули загальноміського масштабу, в якому ключову роль відіграла спонтанна самоорганізація робітничого населення. Збройні дії, мітинги та демонстрації поступово згасли лише після оприлюднення 17 жовтня Маніфесту, що формально проголошував політичні свободи та скликав Державну думу, хоча страйкові виступи продовжувалися ще певний час[90 С. 28-30].

Після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. у Катеринославі, як і в інших великих промислових центрах імперії, спостерігалось різке пожвавлення політичного життя. 18-21 жовтня в місті фактично встановилася ситуація

тимчасової політичної свободи: вуличний простір перетворився на безперервну трибуну для публічних виступів представників різних революційних та опозиційних течій. Мітинги відбувалися в міському саду, на головних вулицях і заводських територіях; натовпи робітників, студентів і міщан слухали промовців, обговорювали політичні події та розповсюджували нелегальну літературу. У цей період влада, дезорієнтована масовими виступами, фактично не вживала активних заходів, що дозволило революційним організаціям діяти відкрито.

Одним із характерних проявів цих «днів свободи» стало масове збирання коштів на користь революційної боротьби. Біля входу до міського саду представники соціалістичних партій, маючи мандати своїх комітетів і червоні прапори, публічно збирали пожертви на лікування поранених під час сутичок, а також на закупівлю зброї та вибухівки. Такі збори проходили відкрито, у присутності великої кількості мешканців міста, що підкреслювало масштаб змін у публічному просторі після оголошення Маніфесту[63 С.85].

У цьому середовищі анархо-комуністи зайняли відмінну від інших політичних сил позицію. Вони не розглядали Маніфест як навіть тимчасову перемогу та не поділяли елементів «конституційної ейфорії», яка охопила значну частину населення. Їхня діяльність у ці дні полягала насамперед у спробах використати відкритий політичний простір для виступів на мітингах та поширення власних ідей. Декілька членів групи виступали перед аудиторіями в різних частинах міста, однак через невеликий досвід публічної агітації вони не змогли суттєво вплинути на перебіг масових дискусій. Найбільш помітним став виступ однієї з агітаторок-анархісток на робітничому мітингу в Нижньодніпровську, який викликав значний інтерес і запам'ятався місцевим робітникам як змістовний та відмінний від промов представників інших політичних течій[29 с.7].

Після подій, 20 жовтня 1905 р. ситуація в Катеринославі залишалася нестабільною. Попри часткове відновлення роботи великих підприємств, у робітничих районах, зокрема в Нижньодніпровську, тривав страйк. Частина

поліції, пожежників і кур'єрів урядових установ також припинила роботу, що паралізувало діяльність міських служб і створило умови для безладу. У цей час зростало напруження між різними групами населення, якраз на тлі провокаційних дій окремих осіб, що само собою викликали ворожість і недовіру.

Увечері 20 жовтня відбулася спроба проведення монархічної «патріотичної маніфестації». Учасники з імператорськими портретами та прапорами вийшли на проспект, але демонстрація була розсіяна після сутички з представниками революційних організацій. Ці зіткнення стали безпосереднім поштовхом до масових нападів на єврейське населення, які швидко переросли у погроми[32 С. 156].

Події 21 жовтня увійшли в історію Катеринослава, як один із найбільших єврейських погромів на території міста[88 С. 98]. Після молебню на Соборній площі відбулася нова маніфестація, що зібрала велику кількість населення. Під час руху колони містом почалася стрілянина - за офіційними даними, з боку житлових будинків, де проживали євреї, на що війська відповіли вогнем. Унаслідок цього розпочалися масові напади на єврейські квартали, грабунки та насильство, що охопили значну частину міста. До вечора заворушення дещо вщухли, однак стрілянина й напади тривали окремими випадками до ночі[32 С. 157].

У ході подій 21 жовтня 1905 р., коли в Катеринославі розгорнулися масові заворушення та погроми, анархо-комуністи, як і інші революційні групи міста, були змушені діяти в умовах повної дезорганізації влади. За наявними архівними матеріалами, вони одними з перших утворили загони самооборони, головним чином у робітничих районах. Ці формування створилося спонтанно, без централізованого керівництва, і мали на меті захист населення від погромників. Згідно з донесеннями департаменту поліції[86 С.114], анархістські групи брали участь у стримуванні нападів чорносотенців і намагалися запобігти грабункам у передмістях. Їхня активність фіксувалася передусім у районах, де проживала найбільш політизована частина робітників. На окремих ділянках міста анархісти вступали у збройні сутички як із погромниками, так і з

військовими підрозділами, які намагалися відновити порядок. Учасники цих подій свідчили, що в умовах загального хаосу окремі члени анархістських загонів діяли самостійно, організовуючи стихійні пости й намагаючись запобігти насильству. Один із таких учасників, робітник Архип Кравець[29 С. 8].

Після подій 21 жовтня заворушення у Катеринославі не припинилися одразу. Наступного дня, 22 жовтня, погромні дії продовжувалися, хоча їхній масштаб поступово зменшувався. У центрі міста й робітничих кварталах зберігалася відверто кажучи, жорстока атмосфера, подекуди тривали напади на єврейські оселі та крамниці, відзначалися випадки грабежів і стрілянини. Організовані групи, що розпочали акції попереднього дня, намагалися підтримувати безлад, тоді як поліція й війська залишалися фактично пасивними, втручаючись лише епізодично. Паралельно з цим продовжувалася стихійна самоорганізація населення: у декількох частинах міста створювалися загони оборони, які намагалися локалізувати осередки насильства та стримати погромників. У деяких районах точилися перестрілки між групами самооборони й натовпами, що продовжували громити майно. 23 жовтня окремі спалахи безладу ще тривали, проте того ж дня війська, введені до міста, почали активні дії, витісняючи натовпи з центральних кварталів. Водночас того ж 23 жовтня відбулися сутички між страйкарями Брянського заводу та військовими, які відкрили вогонь по демонстрації робітників. Після цього інциденту загальна хвиля протестів у місті пішла на спад. Упродовж кількох наступних днів страйковий рух поступово згасав, а міська влада повернула контроль над ситуацією[109 pp. 149-152].

Події жовтня 1905 року стали для катеринославських анархо-комуністів важливим етапом практичного досвіду, який виявив як потенціал, так і вразливість організації. Участь у вуличних сутичках, барикадних боях та самообороні під час погромів засвідчила певну активність групи, проте водночас висвітлила її структурну та матеріальну слабкість. За підсумками цих подій стало очевидним, що анархістська організація не мала достатніх ресурсів для ефективного впливу на масовий рух. Брак пропагандистських матеріалів,

відсутність власної типографії та підготовлених ораторів суттєво обмежували її можливості в умовах швидкої політичної мобілізації робітничих мас. Крім того, події жовтня засвідчили нагальну потребу в налагодженні каналів постачання зброї, вибухових засобів та створенні більш узгодженої структури для дій у разі збройного повстання[29 С. 9].

Висновки до розділу 3

Аналіз процесу становлення анархістського руху в Катеринославі протягом 1904-1905 років дозволяє стверджувати, що цей період став часом трансформації стихійного соціального протесту в організовану політичну течію з власною ідеологією та тактикою боротьби. Початковий етап, представлений діяльністю групи махаєвців у 1904 році, засвідчив наявність у промисловому центрі сприятливого ґрунту для поширення ультрарадикальних ідей, особливо серед маргіналізованих верств робітництва та декласованих елементів. Хоча ця перша спроба не мала системного характеру і була швидко придушена поліцією, вона виконала роль каталізатора, підготувавши ґрунт для сприйняття більш структурованих форм анархізму.

Визначальним для розвитку руху став 1905 рік, коли під впливом загальноімперської революційної кризи та прибуття зовнішніх агітаторів (Ф. Штейнберга, М. Музіля) у місті сформувалася повноцінна група анархістів-комуністів. Особливістю катеринославського варіанта анархізму стала його тісна інтеграція в робітниче середовище заводських передмість, зокрема Амура та Чечелівки, де відбулося масове перетікання активістів із есерівських та соціал-демократичних осередків до лав анархістів. Це свідчило про кризу довіри частини ««пролетаріату»» до традиційних партійних методів та зростаючий запит на тактику «прямої дії».

Події осені 1905 року: Жовтневий політичний страйк, барикадні бої та хвиля погромів стали першим серйозним випробуванням для організації. З одного боку, анархісти довели свою здатність до радикальних кроків,

здійснивши перші акти економічного терору (замах на директора заводу) та взявши активну участь у збройному опорі урядовим силам і чорносотенцям. Їхня позиція, що полягала у відмові від «конституційних ілюзій» Маніфесту 17 жовтня та закликах до продовження соціальної революції, вирізняла їх на тлі інших опозиційних сил.

З іншого боку, революційна практика жовтня 1905 року безжалісно висвітлила стратегічні та матеріальні вади руху. Попри ідейну привабливість для радикальної молоді, група виявилася неготовою до масштабного збройного протистояння через брак зброї, технічних засобів та налагодженої інфраструктури. Саме цей досвід поразки та усвідомлення власної беззахисності перед обличчям державної машини та погромної стихії став переломним моментом, що змусив катеринославських анархістів переглянути свої пріоритети. Завершення цього етапу ознаменувало перехід від переважно агітаційно-пропагандистської роботи до курсу на мілітаризацію, технічне переозброєння та розгортання систематичного терору, що стало основним змістом їхньої діяльності у наступний період.

РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ТАКТИКИ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ: ВІД САМОБОРОНИ І ЕКСПРОПРІАЦІЙ ДО СИСТЕМНОЇ КРИЗИ (ЛИСТОПАД 1905 - ПОЧАТОК 1907 РР.)

4.1 Реакція на погроми та зміна фінансової стратегії: створення бойових дружин та легітимація експропріацій (листопад-грудень 1905 р.)

Після подій жовтня 1905 року катеринославські анархо-комуністи, усвідомивши власну організаційну та матеріальну слабкість, розпочали роботу над технічним зміцненням групи. Ініціатором цього процесу став один із найактивніших її членів- робітник Головних Катеринославських залізничних майстерень Феодосій Зубар (Зубарев). Ще до вступу до анархістського осередку він належав до соціалістів-революціонерів, а під час жовтневих подій 1905 року вперше контактував із анархо-комуністами на Чечелівських барикадах. Після цього він остаточно приєднався до групи, взявши на себе завдання з налагодження виготовлення вибухових пристроїв[40 С. 346-348].

У листопаді 1905 року за ініціативи Зубаря було створено невелику підпільну лабораторію для виробництва бомб, де він працював у вільний від основної служби час. Паралельно всередині групи почалися систематичні заняття. Відомостей про приїзд зовнішніх пропагандистів на цей період не зафіксовано, отже, навчальну роботу проводили самі учасники осередку.

Наприкінці листопада група отримала нову партію літератури з Женеви. До прибуття власної друкарні анархо-комуністи продовжували виготовляти прокламації на гектографі. У цей час серед робітників і селян поширювалися такі листівки: «Політична революція чи соціальна», «Чи потрібна конституція в Росії», «Селяни і робітники», «Голод, нещасття і страх», «До солдатів» та оновлений варіант відозви «До зброї»[29 С. 12].

У другій половині листопада 1905 року діяльність катеринославської анархо-комуністичної групи поступово переходила до нового етапу. Після відновлення організаційних структур і розгортання агітаційної роботи перед групою постало питання матеріального забезпечення подальшої боротьби. Брак

коштів унеможлилював виготовлення літератури, придбання зброї та підтримку підпільної мережі. У цих умовах серед членів організації визріла ідея експропріації як практичного засобу здобуття необхідних ресурсів.

Принципове рішення щодо цього питання, за свідченнями джерел, існувало вже раніше, однак лише в листопаді воно набуло конкретного характеру. Анархо-комуністи категорично відкидали будь-які збори пожертв чи фінансову допомогу від приватних осіб, вважаючи це несумісним із їхніми соціальними поглядами. Єдино допустимим джерелом надходження коштів визнавалися насильницькі дії проти представників «буржуазії» та державних установ, які розглядалися як вороже середовище щодо робітничого класу[29 С. 12].

За наявними свідченнями, наприкінці листопада 1905 року катеринославська група анархо-комуністів провела першу в місті експропріацію. У спогадах учасників зазначається, що саме ця акція стала початком практичного застосування насильницьких методів вилучення коштів, спрямованих на фінансове забезпечення діяльності організації. Заява місцевого комітету РСДРП, опублікована в легальній пресі, також містить згадку про цей випадок, підкреслюючи, що йдеться про першу операцію подібного типу, здійснену анархо-комуністами Катеринослава. Конкретні деталі, тобто об'єкт нападу, сума вилучених грошей та склад учасників залишилися невідомими, однак сам факт проведення експропріації свідчив про активізацію підпільної діяльності групи й перехід до рішучіших форм боротьби.

За наявними свідченнями, об'єктом нападу стало одне з приватних помешкань або підприємств заможного міщанина, у якого під загрозою розправи були вилучені кошти на потреби організації. Експропріація мала демонстративний характер і супроводжувалася письмовими вимогами, підписаними від імені «групи анархістів-комуністів», що мало засвідчити її політичне підґрунтя. У місті подію широко обговорювали, і вона викликала різку реакцію серед соціал-демократичних кіл, які публічно відмежувалися від подібних насильницьких ді[36].

У відповідь анархо-комуністи чітко окреслили власне бачення експропріації як неминучої практики революційного руху. У своїй відповіді вони наголосили, що подібні дії не мали на меті особисте збагачення, а розглядалися виключно як засіб забезпечення матеріальних умов для боротьби з капіталістичною системою. Відкидаючи будь-які звинувачення у кримінальному характері своїх вчинків, члени групи підкреслювали їх політичну доцільність і моральну виправданість у межах класового протистояння[37 С. 164-165].

Листопад 1905 року для катеринославської групи анархо-комуністів минув відносно спокійно, без значних публічних акцій чи помітних виступів. На тлі загального посилення державної реакції, спрямованої на придушення революційної активності після подій жовтня, анархісти змушені були перейти до більш обережних форм діяльності. Репресивна політика влади, що особливо посилилася після придушення збройного повстання в Санкт-Петербурзі, ще більше унеможливлювала проведення відкритих мітингів та масових зібрань[34]. У цих умовах катеринославська група зосередила зусилля на пропагандистській роботі: поширенні листівок і друкованих матеріалів, спрямованих на підтримання революційних настроїв серед робітників і селян. Паралельно вона брала участь у налагодженні зв'язків і наданні допомоги осередкам анархістського спрямування в інших містах губернії, зокрема в Олександрівську, Кам'янському, Гришиному, Каховці та Нікополі[86 С.114].

Наприкінці осені-на початку грудня 1905 року політична ситуація в Катеринославі загострилася. У місті ширилися чутки про можливість нового погрому або солдатського бунту, що спричинило загальне суспільне напруження. У відповідь анархо-комуністичні кола призупинили регулярні навчальні зустрічі та зосередилися на підготовчих заходах до можливих збройних дій: формували невеликі озброєні осередки та накопичували вибухові матеріали. Адміністрація фіксувала наростання революційної активності; з огляду на це губернатор звернувся до військового командування з проханням оперативно повернути до

міста додаткові підрозділи, оскільки наявних сил виявилось недостатньо для підтримання порядку[16 Арк. 23-25].

8 грудня в Катеринославі почався загальний політичний страйк, що узяв під координацію Бойовий страйковий комітет. Анархо-комуністи прагнули вплинути на хід страйку: ними була поширена прокламація «До всіх робітників», де пропонувалося, у разі масштабного відключення праці, застосувати захоплення продовольства, зброї та предметів першої необхідності й перетворити страйкові акції на збройне повстання. Хоча ці заклики мали радикальний характер, їхній фактичний тираж і ступінь проникнення були значно менші, ніж у типографських матеріалів соціалістичних партій.

На робітничих зібраннях окрім анархісти виступали з відкритими закликами до збройної боротьби; одночасно в місто приїхали кілька зовнішніх агітаторів, котрі мали посилити пропагандистську роботу й готувати маси до більш рішучих дій. Хоча анархістам не вдалося кардинально змінити директиви страйкового керівництва, їхня активність свідчила про перетворення групи з переважно просвітницької структури на організацію, що прагнула до практичної участі у революційній боротьбі. Загальна ескалація подій простягалася за межі міста: у губернії фіксувалися аграрні заворушення та інші прояви нестабільності, що разом із підпільною роботою різних революційних угруповань створювало передумови для подальших збройних зіткнень[29 С. 14].

У середині грудня 1905 року ситуація в Катеринославі досягла крайнього напруження. Розвиток загального політичного страйку, який розпочався на початку місяця, поступово переріс у фактичний параліч міського життя. Особливо активними залишалися залізничники, що контролювали більшість станцій Катерининської залізниц.

До середини місяця напруження зросло настільки, що губерньська адміністрація звернулася до центральної влади. 16 грудня в місті та прилеглих населених пунктах було запроваджено військовий стан, що фактично означало кінець легальної політичної активності. Заборонялися будь-які зібрання, публічні виступи та поширення друкованої продукції. У таких умовах

діяльність анархістів, як і інших революційних угруповань, перейшла в цілковите підпілля[64][31 С. 363].

18 грудня до Катеринослава прибули регулярні війська, після чого почалася поступова ліквідація страйкового руху. Військові підрозділи роззброювали робітничі загони, відновлювали роботу транспорту та підприємств. Наприкінці грудня страйк фактично завершився: відновилося сполучення по Катерининській залізниці, промислові підприємства повернулися до звичайного ритму роботи, а місто було повністю взяте під військовий контроль.

Звіт засідання Бойового страйкового комітету, що відбулося 22-го, свідчить про свідоме прагнення до консолідації й одночасного збереження організаційних ресурсів руху. У виступах наголошувалося, що попри тимчасове зняття активної фази, страйкові дії вже завдали істотного удару по урядовій спроможності й продемонстрували силу організованого ««пролетаріату»». У підсумку збори ухвалили компромісну резолюцію: політичний загальний страйк оголошувався припиненим, але за умови подальших репресій чи переслідувань з боку влади робітники залишали за собою право відновити «стачку» і застосувати «всі наявні в наших руках засоби» для захисту своїх інтересів[33].

У робітничих районах Катеринослава, насамперед на Чечелівці, та в передмісті Амур, де зосереджувалася значна частина анархістів і де революційні настрої залишалися особливо напруженими, після запровадження військового стану влада розпочала масштабні обшуки. Поліцейські загони спільно з козацькими частинами прочісували кожен двір, здійснюючи перевірки помешкань. Райони фактично перебували в облозі вулиці перекривалися військовими патрулями, подекуди з використанням артилерії. В умовах тотального контролю анархо-комуністи, як і представники інших підпільних революційних груп, були змушені припинити зібрання, сховати зброю та вибухівку, перейшовши до повного конспіративного режиму діяльності[29 С. 14].

4.2 Спроби міжрегіональної координації та пік «безмотивного терору»: діяльність «Летючої групи» і бойових осередків навесні-влітку 1906 р.

Наприкінці грудня 1905 - на початку січня 1906 року анархічний рух у Катеринославі вступив у новий етап розвитку, що позначився змінами як у його структурі, так і в ідейно-тактичних орієнтирах. Після придушення грудневих виступів і встановлення військового стану місто перебувало під суворим контролем влади, проте анархо-комуністичні кола поступово відновлювали зв'язки та діяльність. Саме в цей час до Катеринослава прибув відомий діяч анархістського руху Володимир Стрига (Лейзер Лапідус), революціонер із багаторічним підпільним досвідом, який ще з кінця 1890-х років брав участь у політичній боротьбі в колах есерів, соціал-демократів і махаєвців. Після втечі з миколаївської в'язниці та подальшої діяльності в Одесі він приєднався до анархістів-комуністів, виступаючи за створення революційних комун і тактику прямої дії[85].

Прибуття Стриги мало безпосередній зв'язок із подіями на західних землях імперії, насамперед у Білостоці, де раніше сформувалася група «комунарів»: відгалуження від анархістської організації «Чорне знамено». Ця група, яку також пов'язували з іменем Стриги, відрізнялася від традиційних анархо-комуністичних осередків більшою увагою до організації масового повстання. Її учасники наголошували на необхідності не окремих індивідуальних актів терору чи експропріацій, а широкого виступу робітників, здатного перерости у революційну комуну, подібну до Паризької 1871 року. «Комунари» прагнули створити осередки нового типу, які мали стати центрами соціального перевороту, а не лише бойовими групами для здійснення експропріацій[103].

На хвилі цих ідей у Катеринославі розпочалися спроби посилення організаційної взаємодії з білостоцькими анархістами, що передбачали створення друкарні, налагодження пропагандистської роботи й розширення впливу серед робітників залізничних майстерень та фабрик. Попри ускладнене

становище в місті та активні поліцейські переслідування, анархісти відновили внутрішні зв'язки й прагнули надати рухові більш чіткої структури. Прибуття Стриги сприяло теоретичному збагаченню місцевого середовища, себто поширювалися ідеї безпосередньої дії, класової самостійності «пролетаріату» та необхідності готуватися до нового етапу революційної боротьби[52].

Після прибуття до Катеринослава Володимир Стрига швидко увійшов у контакт із місцевими анархо-комуністами, передав привезену агітаційну літературу та розпочав активну організаційну діяльність. Уже в середині січня 1906 року він ініціював проведення конференції, що мала на меті об'єднати представників анархічних груп Півдня імперії для координації дій і вироблення спільної програми подальшої боротьби. Зібрання відбулося в Кишиневі й зібрало близько шістдесяти делегатів із різних центрів анархічного руху: Одеси, Катеринослава, Києва, а також представників із західних губерній[44 С. 289-291].

Серед учасників були і катеринославські анархісти, зокрема активні діячі місцевої групи. На конференції обговорювалися принципові питання тактики та організації руху. Значна частина присутніх виступала за активізацію терористичної діяльності як форми прямої боротьби проти державного апарату й «буржуазії». Було підкреслено доцільність створення мобільних революційних структур, здатних діяти поза межами окремих міст і координувати атаки на стратегічні цілі. У результаті цих обговорень було засновано «Російську летючу терористичну групу анархістів», до складу якої увійшли представники південних і західних регіонів[29 С. 15].

Учасники конференції також висловилися проти участі анархістів у профспілковій роботі, вважаючи її проявом реформізму, і піддали різкій критиці напрям «Хліб і Воля» за надмірну ідейну поміркованість. Окрема частина делегатів, що об'єдналася навколо Стриги, сформувала власне угруповання, яке отримало назву «комуни». Вони виходили з переконання, що революційна ситуація набула кульмінаційного характеру, а тому настав момент для негайного

збройного виступу з метою створення «тимчасової революційної комуни» на півдні імперії.

Водночас на конференції помітну перевагу здобули представники так званих «безмотивників»: прихильників індивідуального терору без конкретних політичних вимог, які вбачали в таких актах найефективніший засіб боротьби. Їхній авторитет на той момент значно зріс після двох гучних вибухів, у варшавському готелі «Брістоль» і в одеському кафе Лібмана наприкінці 1905 року. Саме ці події вплинули на подальшу радикалізацію анархічного руху, який у наступні місяці вступив у фазу активної підготовки до нової хвилі революційних дій[103].

Після завершення кишинівської конференції учасники нового анархістського об'єднання зіштовхнулися з проблемою матеріального забезпечення своєї діяльності. Для реалізації запланованих акцій потрібні були значні кошти, тому більшість делегатів, серед них і представники з південних губерній, вирушили до Катеринослава, який на той час залишався одним із головних центрів анархічного руху. Тут було розглянуто можливість проведення масштабної експропріації, здатної забезпечити групу необхідними ресурсами. Однак після оцінки умов стало очевидно, що операція вимагатиме значних людських втрат і не гарантує успіху, через що від її здійснення відмовилися. У результаті в Катеринославі опинилася велика кількість нелегальних анархістів, які потребували житла, засобів до існування та фінансування подальшої діяльності.

У середині лютого 1906 року в Катеринославі відбулася одна з перших гучних експропріаційних акцій місцевих анархо-комуністів. Об'єктом нападу став посудний магазин купця Герша Михелевича Вайсмана, розташований на Центральній площі міста. За свідченнями сучасників, представники анархістської групи звернулися до власника з вимогою надати кошти на потреби революції. Коли Вайсман відмовився, до крамниці прибув один із членів групи з бомбою. Перед вибухом він гукнув до продавців і відвідувачів, наказавши негайно покинути приміщення. Після короткої паузи пролунав вибух, який

спричинив значні пошкодження. У результаті вибухової хвилі були вибиті шибки у кількох вікнах і дверях, пошкоджені прилавки, меблі та частина стіни. Уламки металу, знайдені на місці, вказували на використання саморобного вибухового пристрою малої потужності. Один із працівників магазину, який залишився всередині, отримав поранення ноги. Збитки оцінювалися у кілька тисяч рублів. Подія викликала значний резонанс у місті, про вибух швидко дізналися як робітники, так і торговельні кола. Після цього випадку більшість місцевих підприємців, яким надходили подібні вимоги, воліли одразу віддавати невеликі суми, аби уникнути можливих втрат[29 с.15][13 Арк. 109-110.].

Наприкінці лютого 1906 року катеринославські анархо-комуністи здійснили одну з найрезонансніших і водночас найорганізованіших експропріацій у своїй діяльності. Об'єктом нападу став касир річкової пристані Гуларій, у якого було вилучено близько 2100 рублів. Акція проводилася заздалегідь сплановано, із залученням кількох членів групи, що мали досвід у конспіративній роботі.

Після успішного завершення експропріації гроші були розподілені між кількома анархістськими осередками південних і західних регіонів імперії, які підтримували постійний контакт між собою. Частина коштів була направлена до Білостока й Сімферополя, ще певна сума на видання популярної брошури, адресованої сільському населенню. Водночас найбільшу частку отримала «Летюча терористична група» під керівництвом Володимира Стриги, яка готувала масштабну експропріацію в одному з великих південних міст. Для цього було залучено більшість наявних у Катеринославі ресурсів, зокрема зброю та вибухівку, а також частину місцевих анархістів, які вирушили разом із групою. Однак спроба здійснити запланований напад виявилася невдалою: частина учасників була арештована, а деякі загинули під час переслідувань. Катеринославські анархісти, які залишилися на місці, розпорядилися рештою коштів на потреби організації: близько 200 рублів пішло на підтримку засланих товаришів, невелику частину використали для закупівлі типографського шрифту й допомоги іншим підпільним групам. Решту грошей передали до

Одеси на прохання місцевих анархістів, які готували операцію зі звільнення заарештованих учасників вибуху в кафе Лібмана. У результаті цієї експропріації Катеринослав став одним із головних координаційних центрів анархістського руху на півдні імперії. Місцева група підтримувала тісні зв'язки з Білостоком, Одесою, Києвом та Черкасами, здійснюючи взаємний обмін фінансами, літературою й технічними засобами для ведення пропаганди та підпільної діяльності[29 С. 16][86 С.116].

Лютнева експропріація, що забезпечила фінансування для діяльності «летючої терористичної групи» під керівництвом Володимира Стриги, стала для неї останньою масштабною операцією. Отримавши значну частину коштів і практично всі наявні в Катеринославі запаси зброї та вибухівки, група вирушила до іншого великого міста з метою здійснення крупного збройного нападу. У складі загону були як місцеві анархо-комуністи, так і прибулі учасники з інших регіонів, які мали досвід у революційній роботі. Проте спроба виявилася невдалою: під час підготовки або вже після початку операції більшість її учасників було заарештовано, а деякі загинули під час переслідування. Решта змушена була повернутися нелегально, втративши засоби, ресурси та організаційні зв'язки. Після цього невдалого виступу «летюча група» фактично припинила існування як організована структура. Її члени розпорошилися, а окремі з них продовжували терористичну діяльність самостійно, без координації з центром. Ці події відчутно позначилися й на стані катеринославського анархістського руху. До кінця лютого-початку березня 1906 року завершилася активна фаза його розвитку, коли анархо-комуністи, зокрема представники «безначальців», ще мали чітку програму дій і ресурси для реалізації своїх задумів. Втрата фінансової бази, арешти та зникнення ключових діячів спричинили глибоку кризу всередині організації. Опинившись без коштів, зброї та налагоджених зв'язків серед робітництва, анархісти втратили здатність до проведення як збройних, так і пропагандистських акцій. Саме в цей момент проявилися наслідки попереднього переорієнтування руху на експропріаційну діяльність, яка, забезпечуючи короткочасні матеріальні вигоди, поступово

підірвала пропагандистську основу організації. Таким чином, на початку весни 1906 року катеринославський анархічний рух опинився у стані занепаду, фактично змушений починати свою діяльність заново.

Після розпаду «летючої групи» та низки невдалих акцій, анархісти Катеринослава поступово почали відновлювати свою діяльність. У березні 1906 року їм вдалося здобути близько трьохсот рублів шляхом тиску на місцевих торговців, що дозволило частково відновити матеріальну базу організації. За ці кошти було придбано кілька револьверів, а також частину типографського обладнання, необхідного для виготовлення прокламацій і відновлення пропагандистської роботи. У цей період анархісти розгорнули активність насамперед у робітничих районах Амура та Нижньодніпровська, де сформувалися нові осередки руху. Найбільш дієвими з них стали гуртки, до яких входили молоді робітники Павло Гольман і Семен Трубицький. Обидва швидко зарекомендували себе як ініціативні діячі, що тяжіли до тактики «прямої дії». Вже на початку квітня 1906 року вони здійснили перші самостійні збройні виступи[29 С. 17-18].

Павло Гольман, діючи поблизу вокзалу Нижньодніпровська, здійснив замах на жандармського вахмістра Коваленка, який, за документами, активно брав участь у переслідуванні робітничих гуртків. Напад стався у вечірній час, коли Коваленко прямував до казарми. Терорист підійшов до нього на близькій відстані та вистрелив кілька разів із револьвера, поранивши його в плече. Після цього Гольман зміг утекти, скориставшись допомогою місцевих робітників, які відвернули увагу поліції. Невдовзі Семен Трубицький скоїв напад на поліцейського агента Сулова, котрого вважали інформатором охоронного відділення. Замах стався на вузькій вулиці поблизу трактиру, де Сулов часто зустрічався з донощиками. Терорист завдав йому важкого поранення пострілом з близької відстані, після чого залишив місце події, розчинившись у натовпі робітників. Попри розпочаті обшуки, обох анархістів так і не вдалося заарештувати[29 С. 17-18][14 Арк. 35-36].

На початку травня 1906 року до Катеринослава прибули кілька анархістів із інших регіонів імперії. Серед них вирізнялися Самуїл Бейлін на прізвисько Саша Шлюмпер та Іда Зільберблат, які раніше діяли в Білостоці, а також місцевий робітник Сергій Борисов, відомий у підпіллі як Чорний, що нещодавно втік із каторжних робіт. Усі вони мали досвід участі в революційному русі, зокрема в організації агітаційних гуртків і підпільних акцій. Їхній приїзд сприяв поживленню контактів між катеринославськими анархістами та однодумцями з інших міст, а також активізації підпільної діяльності, що поступово охоплювала нові робітничі райони міста[66].

На початку травня 1906 року катеринославські анархісти розгорнули серію нападів, що мали характер безмотивного терору. Ці акції здійснювалися невеликими бойовими групами, до складу яких входили найактивніші учасники руху. Їхньою метою було продемонструвати присутність революційного підпілля та дестабілізувати місцеву адміністрацію. Одним із перших терактів став замах на залізничній лінії поблизу Нижньодніпровська, коли анархісти намагалися підірвати потяг, який, за їхніми відомостями, мав перевозити урядових чиновників. Через технічні збої вибух не призвів до людських жертв, однак інцидент викликав значний резонанс серед населення і став предметом розслідування жандармерії. У наступні тижні анархісти здійснили ще кілька нападів, зокрема на представників адміністрації та осіб, яких вони вважали донощиками. Ці акції, хоч і не завжди приносили очікуваний результат, поступово підвищували напруження в місті. Кульмінацією весняної хвилі терору стала подія 11 травня, коли група активістів підірвала дві бомби біля казачих казарм у робітничому передмісті Амур. Перший вибух мав на меті виманити солдатів на вулицю, після чого планувалося здійснити другий, потужніший підрив. Проте військові, почувши вибух, залишилися всередині приміщень, і другий заряд лише зруйнував частину огорожі та налякав мешканців околиці. Саме після цього випадку урядові структури почали проводити масштабні арешти, посилюючи тиск на анархістські осередки та

розгортаючи широку каральну операцію проти революційного підпілля Катеринослава.

Унаслідок проведених на початку 1906 року експропріацій катеринославська група анархістів-комуністів отримала необхідні фінансові ресурси для відновлення та розширення своєї діяльності. Здобуті кошти були спрямовані на створення підпільної типографії, яка функціонувала приблизно з травня до серпня 1906 року. У цей час було надруковано і поширено серед робітників Катеринослава та навколишніх населених пунктів, зокрема Кам'янського та Синельникового, кілька великих агітаційних видань. Серед них вирізнялися прокламації «1 травня» і «Пам'яті Арона Еліна», кожна накладом близько шести тисяч примірників. Загальний обсяг видрукованої літератури, за різними оцінками, становив не менше 12тисяч екземплярів, що було значним показником для нелегальної організації такого масштабу^[29 С. 17-18].

Паралельно катеринославські анархісти виготовляли короткі відозви, присвячені окремим терористичним актам, та активно розповсюджували заклики до збройного спротиву владі. У літній період група налагодила контакти з підпільними друкарнями за межами губернії, отримала транспорти анархістської літератури з Женеви, а також кілька партій зброї, включно з револьверами системи «Браунінг». Було залучено нових пропагандистів і агітаторів, що вели роботу серед робітників, особливо на підприємствах Нижньодніпровська та Амура.

Водночас анархістська організація активно підтримувала зв'язки з іншими осередками руху. До менших груп у Ялті, Сімферополі та Черкасах регулярно відправлялися друковані матеріали та вибухові засоби, а окремим організаціям надавалися фінансові пожертви. Так, київські анархісти отримали матеріальну допомогу для організації втечі Миколи Якобсона. Таким чином, Катеринослав на початку літа 1906 року став одним із ключових центрів південноукраїнського анархістського підпілля^[87 С. 139-140].

Для порівняння, діяльність місцевої соціал-демократичної організації, об'єднаної в межах Катеринославського комітету РСДРП, мала значно ширші

масштаби. Уже з січня 1906 року комітет систематично випускав і розповсюджував листівки, адресовані робітникам, солдатам і селянам. Лише за період із березня по червень 1906 року ним було випущено 17 назв листівок загальним тиражем 115 100 екземплярів. На цей час у межах губернії остаточно оформилися соціал-демократичні організації в Кривому Розі, Кам'янському, Нікополі, Павлограді, Синельниковому, Верхньодніпровську та інших міста[87 С. 141].

Якщо порівнювати масштаби діяльності, то обсяг пропагандистської роботи анархістів у 1906 році становив орієнтовно лише 10-12 % від загального тиражу соціал-демократичної літератури, що поширювалася на території губернії. Однак, на відміну від РСДРП, анархісти робили акцент не на організаційній структурі та політичній мобілізації, а на ідеї прямої дії й негайного революційного виступу. У той час як соціал-демократи створювали легальні та напівлегальні профспілкові організації, військові й студентські осередки, анархісти концентрувалися на невеликих гуртках і збройній пропаганді, підтримуючи зв'язки з радикальними елементами серед міського «пролетаріату».

У контексті посилення пропагандистської активності катеринославської групи анархістів-комуністів упродовж кінця 1905 початку 1906 року важливим процесом став помітний перехід активістів із соціал-демократичних та есерівських бойових структур до анархістського руху. Ця тенденція сформувалася наприкінці 1905 року, однак особливо виразно проявилася з початку 1906-го, коли всередині соціалістичних партій почали загострюватися суперечності між керівними комітетами та бойовими групами[30 С. 478]. У багатьох бойових загонах РСДРП та ПСР відбувалося наростання прагнення до автономії. Бойовики нерідко не погоджували свої дії з партійним керівництвом, яке займалося переважно теоретичними питаннями і намагалося обмежити ініціативні виступи, а також згорнути практику експропріацій. Прагнення комітетів узяти під контроль діяльність загонів призвело до відтоку частини активних учасників у бік анархістських організацій, що не висували вимог

щодо партійної дисципліни та підтримували принцип прямої дії. Крім того, участь в експропріаціях, які анархісти розглядали як прийнятний спосіб фінансування, приваблювала людей із досвідом бойових акцій, для яких діяльність у межах суворої партійної структури видавалася обмежувальною [96 С. 167-168].

Загальноімперська статистика дозволяє оцінити масштаби цього процесу. Серед 152 осіб, які у 1905-1907 роках приєдналися до анархістського руху (за даними політичних в'язнів та засланиців), переважна більшість уже мала досвід участі в інших партіях. Лише близько двадцяти відсотків становили люди, які раніше не брали участі в революційних організаціях. Решта майже вісімдесят відсотків прийшли з різних соціалістичних течій: приблизно третина з них була пов'язана з РСДРП, понад двадцять відсотків з ПСР, близько десяти з Бундом. Менші групи становили колишні максималісти, учасники польських соціалістичних та соціал-демократичних об'єднань, діячі «Поалей-Ціон» і Спілки українських соціал-демократів. Сукупно ці дані демонструють, що анархістський рух у цей період поповнювався здебільшого за рахунок людей, які вже мали політичний досвід і були знайомі з практикою революційної боротьби [66].

В цей період, в середині 1906 року, група не полишила ласних насильницьких методів та процесу агітації. За приблизними даними джерела, за літо було здійснено кілька експропріацій, загальна сума яких перевищувала декілька тисяч рублів. Серед них виокремлювалися вилучення коштів на товарній станції в Амурі, у конторі торгового підприємства, на приватній лісопильні та у казенній палаті. Під час однієї з таких операцій, що відбулася наприкінці серпня, група потрапила під вогонь поліції; сутичка призвела до загибелі одного з учасників та втрат серед правоохоронців. Паралельно з експропріаціями посилювалися акти економічного терору, спрямовані проти адміністративного персоналу підприємств та осіб, яких робітничі кола вважали відповідальними за жорсткі умови праці. Зафіксовано напади на керівників промислових об'єктів, майстрів залізничних майстерень та власників приватних

закладів. Частина таких акцій завершилася пораненнями, інші загибеллю тих, кого анархісти розглядали як уособлення експлуатаційних практик. У декількох випадках спроби замахів виявилися невдалими, однак загальна тенденція свідчила про систематичне використання індивідуального насильства. Політичний терор у цей період також набув значних масштабів. Метою нападів ставали представники поліцейського апарату, які брали участь у нагляді за робітничими районами або мали репутацію особливо жорстких у поводженні з затриманими. У Нижньодніпровську та на Амурі було здійснено низку вбивств околочних наглядачів, міських стражників та агентів охоронного відділення. Окремі зіткнення в робітничих передмістях супроводжувалися численними пораненнями серед поліції, драгунів і наглядачів. На тлі акцій прямої дії посилилася пропагандистська діяльність. У робітничому середовищі масово розповсюджували брошури, що були видані легальним способом у видавництві «Свобода». Їхній зміст охоплював як програмні матеріали анархо-комуністичної думки, так і тексти, спрямовані на популяризацію ідей революційної самодіяльності. Серед них були видання, присвячені концепціям соціальної революції та анархістської етики, праці П. Кропоткіна і М. Бакуніна, довідкові узагальнення західноєвропейської теорії анархізму, а також періодика, яка надходила з різних анархічних осередків. Додатково у місті поширювалися листівки, виготовлені як у місцевій підпільній друкарні, так і в інших центрах руху на Півдні імперії[29 С. 20][25 С. 10].

4.3 Занепад організованого підпілля під тиском репресій та спроби синдикалістської переорієнтації на заводах

У подальші місяці активність анархістів у передмісті Катеринослава, передусім на Амурі, набула такої інтенсивності, що саме це передмістя стало одним із головних об'єктів уваги поліції та жандармерії. Часті напади, вибухи та експропріації створили навколо району репутацію осередку «безупинного терору», що викликало масштабне реагування влади. Починаючи з серпня-

ранньої осені 1906 рок[45 С. 10], у місті було суттєво збільшено кількість поліцейських підрозділів, введено регулярні патрулі військ, а зокрема Амур і Чечелівку піддано систематичним обшукам та блокадам. Це позначило початок тривалої хвилі арештів, яка виявилася для організації руйнівною. Одним із найпомітніших епізодів цього періоду стало визволення Павла Гольмана, пораненого учасника червневих подій, який перебував під охороною в земській лікарні. Вранці 5 серпня група анархістів проникла до приміщення лікарні, знескодила вартового та швидко вивела Гольмана, який пересувався на милицях. Використавши заздалегідь підготовленого візника, учасники акції без сутички залишили лікарню разом із пораненим товаришем. Проте вже за кілька годин поліція встановила місце його тимчасового укриття. Коли будинок оточили козаки та стражники, Гольман опинився всередині один, без можливості пересування. Під час затримання він відкрив вогонь, поранивши кількох нападників, після чого, не бажаючи потрапити живим до рук поліції, застрелився[38].

Протягом серпня репресивний тиск посилювався. Під час експропріації в казенній палаті загинув один із учасників групи, який, опинившись заблокованим, наклав на себе руки після збройного опору. Невдовзі розпочалася низка арештів, що зачепила як місцевих анархістів, так і учасників міжрегіональних структур. У Таврійській губернії затримали двох активістів, які намагалися отримати кошти за чек, вилучений під час попередньої акції. Один із них, прагнучи полегшити власне становище, дав докладні свідчення, що дозволило поліції провести нові облави[94 159-160].

Наслідком цих показів став розгром друкарні «Гідра», розташованої у печерах під Ялтою та фінансованої, серед іншого, за рахунок катеринославських експропріацій. Під час обшуку було конфісковано кілька пудів друкарського шрифту, накладу щойно віддрукованих агітаційних матеріалів та значну частину архіву, включно з рукописом першого номера журналу «Бунтарь». Декількох співробітників друкарні заарештовано. Цей удар

позбавив катеринославських анархістів одного з головних каналів забезпечення пропагандистською літературою[74 С. 41-42].

Після серпневих подій репресивні заходи уряду продовжили посилюватися, що особливо позначилося вже на початку вересня 1906 року. Одним із найпомітніших епізодів цього періоду стала загибель одного з найактивніших пропагандистів катеринославської групи, Самуїла (Фішеля Штейнберга), який ще з кінця 1905 року брав участь у формуванні перших агітаційних осередків та підтримував зв'язки з білостоцькими анархістами. За повідомленнями джерел, під час переслідування інших підозрюваних поліцейський наряд випадково зіткнувся з Штейнбергом на вулиці. За наказом околдочного Василя Кривоноженка по ньому було відкрито вогонь, унаслідок чого він загинув на місці. Паралельно з цим відбувалося суттєве посилення поліцейської присутності. Упродовж вересня-жовтня на Амурі було розміщено додатковий стражницький підрозділ чисельністю близько ста осіб, а також введено розширені патрульні наряди. За розпорядженням губернської адміністрації місцевим органам наказувалося «ліквідувати анархістські осередки», що призвело до систематичних облав та багаторазових перевірок приватного житла[45 с. 10][29 с. 20].

У результаті безперервних рейдів робота підпільних гуртків фактично зупинилася. Наявні свідчення вказують на те, що анархістським робітникам лише зрідка вдавалося брати участь у відкритих дискусіях на заводських мітингах, переважно організованих соціал-демократами. Поліцейські звіти з Амурської та Чечелівки, спираючись на відсутність листівок і зменшення кількості нападів, подавали губернатору інформацію про нібито «остаточне придушення» місцевих анархістських структур. Однак дані про повну ліквідацію руху виявилися передчасними. Уже в грудні зафіксовано отримання чергової партії літератури з Москви, що включала значний набір легальних анархістських видань. До Катеринослава надійшли праці Жана Грера, Михайла Бакуніна, Якова Новомирського, Елізе Реклю, Ерріко Малатести, Жерара, Мирбо, Шарля Альбера, Луї Етьєвана та інших авторів, які активно використовувалися для

відновлення пропагандистської діяльності. Список отриманих текстів дає змогу реконструювати орієнтацію групи на теоретичні праці, що мали забезпечити підтримання ідейної бази навіть в умовах згорання практичної роботи. Наявність таких поставок у час, коли поліція фіксувала «зникнення анархістських ознак», свідчить, що інформаційні канали залишалися функціональними[66].

Наприкінці грудня 1906 року анархістська група здійснила один із найпомітніших терактів цього періоду, яке згадується як і в детальних спогадах, періодиці, так і в поліцейських документах, замах на помічника пристава Василя Кривоноженка, який восени координував посилений поліцейський нагляд на Амурі. За наявними даними, у підготовці взяли участь чотири особи: робітники-анархісти Бабешко та Микола (токарь заводу Шодуара), а також екатеринославська робітниця Феня й активіст, що залишив власні спогади про подію[45 с. 14]. Технічну допомогу, за свідченнями сучасників, надавав майстер механічного цеху Василь Густавович Бек. Група орендувала квартиру навпроти будинку Кривоноженка й розмістила там два замасковані вибухові пристрої, зовні оформлені як «запальні», але фактично оснащені чутливим хімічним механізмом. Окремий невеликий заряд, встановлений під підлогою, мав викликати перший вибух і привернути увагу поліції, після чого основні бомби мали спрацювати під час їх вилучення. Перший вибух пролунав уранці 21 грудня, після чого поліція виявила бомби та перенесла їх до дільничного приміщення. Наступного дня, 22 грудня, під час огляду пристроїв у присутності кількох козацьких офіцерів стався подвійний вибух. Було зруйновано частину будівлі, загинули три офіцери, околочний наглядач і один зі стражників отримав тяжкі поранення. Сам Кривоноженко залишив приміщення незадовго до інциденту. Подія отримала широкий розголос у місті[4, арк. 610-611][25][45 с. 15].

Упродовж кінця грудня 1906 - лютого 1907 року організаційна структура «Групи екатеринославських робітників анархістів-комуністів» поступово перестала існувати як цілісне об'єднання. Посилення репресій, розгром

друкарні та арешти активістів спричинили розпорошення залишків групи на малі нелегальні осередки, які вже уникали збройних дій і зосередилися на пропагандистській роботі. У цей період анархісти перенесли діяльність на великі промислові підприємства, де зберігався робітничий потенціал для агітації. Поширення листівок і проведення закритих бесід відбувалося на Брянському залізничному заводі («Трубний»), на машинобудівному та чавуноливарному заводі «Езау і К°», а також на підприємствах родини Шодуарів - механічному та чавуноливарному заводах. Значна увага приділялася й транспортному сектору. Анархісти підтримували діяльність у Катеринославських залізничних майстернях Катерининської залізниці та в Нижньодніпровських вагонобудівних майстернях, використовуючи складну мережу робітничих зв'язків для поширення друкованих матеріалів.

Найсприятливіші умови для цього склалися на Брянському заводі, де напередодні виникла ситуація, що сприяла появі альтернативних до партійних структур впливу. Адміністрація підприємства ініціювала створення виборної робітничої комісії, покликаної врегульовувати конфлікти між робітниками та заводським керівництвом. Проте тривала діяльність цієї комісії поступово виявила її обмежену дієздатність, що викликало невдоволення частини робітників і створило умови для активізації анархістських груп у виробничих колективах. На цьому тлі на підприємстві сформувалися невеликі, але стійкі осередки робітників-анархістів. Згодом вони об'єдналися в окрему структуру - Федерацію робітників-анархістів Брянського заводу, яка стала одним із головних центрів поширення анархістських матеріалів у Катеринославі. На відміну від офіційної комісії, федерація діяла суто нелегально та опиралася на щоденний контакт з робітничою аудиторією, що давало їй можливість швидко реагувати на внутрішні конфлікти та поширювати пропаганду безпосередньо у цехах. Першим значним друкованим матеріалом, підготовленим цим об'єднанням, стала листівка «Ко всем рабочим Брянского завода» накладом близько тисячі примірників[25].

Цікаво ознайомитися з текстом листівки. Аналіз її змісту вказує на значну напруженість у трудовому середовищі: робітники сприймали виборну комісію не як механізм представництва, а як інституцію, що фактично дублювала рішення адміністрації та легітимізувала непопулярні заходи. У листівці зазначено низку конкретних випадків, які викликали невдоволення - перегляд норм оплати праці, формальні медичні огляди, що завершувались звільненнями, скорочення норм харчового забезпечення, а також обмеження доступу до медичної допомоги. Робітники трактували ці практики як свідоме переміщення відповідальності з адміністрації на комісію, що узгоджувалося з її функціонуванням як формально виборного, але фактично залежного органу. У цьому контексті анархістська пропаганда набула більш структурованого характеру. Листівка містила заклик до відмови від участі у будь-яких комісіях, які розглядалися як частина управлінської системи, що не здатна забезпечити реального захисту інтересів робітників. Таке позиціонування відповідало переорієнтації місцевих анархістів на елементи синдикалістської тактики: відмова від участі у змішаних органах із представниками адміністрації мала підкреслити принципову несумісність інтересів найманих робітників і власників підприємств. Анархісти наголошували на необхідності прямої самоорганізації трудових колективів, виходячи з тези про те, що саме самостійні об'єднання робітників можуть стати основою для захисту соціально-економічних прав[39].

Подана у листівці Брянського заводу критика заводських комісій відбивала не лише внутрішні конфлікти на підприємстві, а й ширший стан робітничого середовища на початку 1907 року. У цей період загальна динаміка протестної активності в місті помітно змінювалася: після пікового 1905 року, коли страйкові виступи охопили переважну частину виробництв, інтенсивність руху поступово спадала. Уже в 1906 році страйкувало трохи більше двох п'ятих підприємств, а в 1907 році менш ніж чверть. При цьому частка вимог політичного характеру в загальному масиві протестів зросла до приблизно шістдесяти відсотків, що свідчило про незадоволення існуючими механізмами

представництва, включно з такими установами, як заводські комісії[79 с. 73-74]. На цьому тлі анархістські аргументи щодо неієвості комісій та їхньої залежності від адміністрації знаходили додатковий відгук серед робітників великих підприємств. Поширення критики узгоджувалося з тенденцією, коли значна частина страйків завершувалася без результату, а конфлікти з керівництвом дедалі частіше стосувалися питань дисципліни, норм виробітку та контролю за внутрішнім порядком на заводах. Для анархістів така ситуація слугувала підґрунтям для акцентування виробничої солідарності та ідей самоврядних форм організації праці, що наближало їхню агітацію до синдикалістських підходів: відмова від виборних структур, які трактувалися як залежні від адміністрації, поєднувалася із закликом до прямої участі робітників у відстоюванні власних інтересів.

Поширення анархістської агітації на великих підприємствах відбувалося в умовах коротких і малопомітних робітничих виступів, характерних для початку 1907 року. Один із зафіксованих прикладів демонструє типову модель таких зібрань: після завершення зміни біля воріт Брянського заводу робітники швидко формували невеликий мітинг, де виступаючий зачитував звернення або коротку заяву щодо виробничих умов. Поліцейський нагляд намагався одразу припинити подібні зібрання, однак робітники, як правило, розходилися добровільно ще до прямого втручання влади. Уся подія тривала не більше десяти хвилин, а організатор нерідко залишав місце разом з натовпом, що унеможлиблювало його ідентифікацію. Подібна тактика відповідала загальному переходу робітничого руху до максимально стислих і фактично «рухомих» форм протесту під умовами посиленого контролю[1].

На цьому тлі анархістські групи прагнули діяти не як ініціатори страйків, а як сталий елемент робітничого середовища. За свідченнями джерел, їхня присутність простежувалася у різних галузях місцевої промисловості - від найбільших металургійних і машинобудівних підприємств Катеринослава до заводів і майстерень Амура та Нижньодніпровська. Організаційна модель передбачала функціонування малих гуртків у межах окремих професійних груп

із координацією через спільні зібрання делегатів. Така структура забезпечувала циркуляцію інформації між виробництвами, планування агітаційної роботи та підтримання постійного контакту з робітничими колективами. Узгоджені дії між гуртками дозволяли анархістам поєднувати локальну пропаганду з ширшою взаємодією між підприємствами, створюючи горизонтальну мережу, яка зберігала активність навіть за умов посиленого нагляду і зростання репресивного тиску[25].

Попри активізацію пропагандистської роботи на підприємствах, анархістські осередки Катеринослава не відмовилися від практики насильницьких дій. Окремим проявом весняної ескалації стала серія замахів, які фіксували не лише поліційні документи, але й щоденна преса. Одним із найпомітніших епізодів було вбивство помічника директора Брянського заводу інженера Милова. Газетні повідомлення підкреслювали, що він отримував численні анонімні погрози, пересувався у захисному жилеті та з особистим охоронцем. Напад стався о дев'ятій годині ранку: з револьверів були зроблені кілька пострілів по Милову та його супроводжуючому. Інженер був смертельно поранений кулею в лоб, охоронець зазнав тяжких ушкоджень. У додаткових звітках уточнювалось, що Милов обіймав посаду керівника прокатних майстерень Брянського заводу, а нападниками називали робітників цього ж підприємства, яких нібито вдалося впізнати[21].

Реакція адміністрації була негайною: завод закрили, а кількість звільнених оцінювалася пресою у «двадцять тисяч» робітників, хоча вірогідно йшлося про менший, проте значний масштаб звільнень. Після інциденту фабрично-заводська округа була взята під військовий контроль. Уже 2 квітня надходили звернення до міністерства торгівлі та промисловості з проханням втрутитися та сприяти відновленню роботи заводу й поверненню робітників[22].

Паралельно фіксувалися інші прояви насильства: у Нижньодніпровську у власній квартирі було вбито агента розшукової поліції; обставини вбивства дозволяли припускати його зв'язок із діяльністю місцевих анархістських груп. Також у пресі повідомляли про напад на адміністратора одного з підприємств,

про «відстріл» поліцейських у робітничому районі Чечелівки й про замах на директора Брянського заводу, після якого підприємство тимчасово припинило роботу, а на його територію були введені війська[86 с. 124][19][20].

4.4 Часткова ліквідація організованого підпілля та фрагментація анархістського руху (середина 1907 - початок 1908 рр.)

Поступове згортання активності анархістських осередків у Катеринославі та передмістях стало особливо помітним упродовж 1907 року. Попри окремі гучні акції на початку року, які ще підтримували уявлення про збереження впливу радикального підпілля, уже з весни державний тиск почав посилюватися, а до середини року ознаки виснаження революційного руху стали невідворотними. Загальноімперська динаміка - спад масових страйків, зменшення кількості озброєних виступів і фактичне згасання протестної активності в армії створила умови, за яких діяльність нелегальних груп виявилася набагато вразливішою.

У Катеринославській губернії цей процес проявився особливо виразно. До кінця 1907 року державні структури змогли зруйнувати більшість місцевих осередків анархістів-комуністів. Зафіксовані ліквідації груп у Кам'янському, Маріуполі, Нікополі та Павлограді супроводжувалися хвилею арештів серед бойовиків, агітаторів та постачальників нелегальної літератури. Значну частину активістів затримували в Катеринославі й Олександрівську, де раніше існували найорганізованіші структури. У випадках, коли зібраних поліцією матеріалів було недостатньо для судового переслідування, застосовували адміністративні заходи: підозрюваних етапували до віддалених губерній без рішення суду, що фактично паралізувало їхню участь у підпіллі. На цьому тлі анархістські групи намагалися спрямовувати ресурси на підтримку агітації, але їхні можливості помітно зменшувались. Восени 1907 року, попри систематичні переслідування, група Мойсея Музіля здійснювала пропаганду як серед робітників промислових підприємств, так і в сільських громадах Катеринославського повіту. Однак

декілька невдалих акцій суттєво підірвали її потенціал. Спроба замаху на катеринославського генерал-губернатора завершилась безрезультатно, що привернуло підвищену увагу жандармерії. Ще вагомішим ударом став провал нападу на місцеву в'язницю, у ході якого загинуло дев'ять учасників - це позбавило підпілля одночасно як організаторів, так і виконавців, а також зруйнувало комунікаційні зв'язки між групами. До кінця 1907 року анархістське середовище в регіоні перебувало в стані глибокої дезорганізації. Зв'язки між окремими осередками були фрагментарними, робітничі ініціативи не мали попереднього масштабу, а матеріальна база - зброя, література, кошти відчутно скоротилася. Проте, попри втрату структурної цілісності, повне припинення активності не настало. Зафіксовані випадки індивідуальних нападів, «економічних» акцій і диверсій протягом початку 1908 року засвідчують, що окремі малі групи та автономні бойові пари продовжували діяти поза формальними організаційними рамками[84 с. 150-151] [26][27].

Саме цей пізній етап, що охоплює приблизно першу половину 1908 року, характеризується відсутністю чіткої координації, домінуванням стихійних дій і трансформацією анархістського руху в розрізнені осередки індивідуального терору. Це явище вже потребує окремого аналізу, оскільки відображає не стільки завершення попереднього циклу революційної активності, скільки перехід до нової, менш організованої форми існування анархістського підпілля.

Висновки до розділу 4

Аналіз діяльності катеринославських анархістів у хронологічних межах листопада 1905-початку 1908 року дозволяє простежити еволюцію тактики руху, яка розвивалася під тиском репресій та внутрішніх пошуків ефективних методів боротьби. По-перше, визначальним вектором розвитку групи наприкінці 1905 року стала мілітаризація та перехід до експропріацій. Досвід жовтневих подій виявив критичну нестачу ресурсів для впливу на маси, що спонукало активістів, таких як Ф. Зубар, до створення лабораторій вибухівки та технічного

переозброєння. У цей період відбулася легітимація експропріацій не лише як вимушеного заходу для фінансування, а і як форми політичної боротьби з «буржуазією», що призвело до перших конфліктів із соціал-демократичними колами.

По-друге, перша половина 1906 року характеризувалася радикалізацією тактики під впливом зовнішніх ідейних чинників. Прибуття В. Стриги та рішення Кишинівської конференції сприяли впровадженню в Катеринославі методів «безмотивного терору» та створенню «Летючої бойової групи». Цей етап став піком організаційної спроможності осередку: вдалі експропріації дозволили налагодити роботу власної друкарні та забезпечити літературою регіональну мережу, перетворивши Катеринослав на координаційний центр Півдня.

По-третє, спроби адаптації до умов спаду революції через синдикалістські методи виявилися короткочасними. На початку 1907 року, в умовах втрати лідерів та посилення поліцейського тиску, анархісти спробували повернутися до агітації на великих підприємствах (зокрема, на Брянському заводі), критикуючи офіційні робітничі комісії та закликаючи до прямої дії. Однак ця тактика поєднувалася з продовженням індивідуального терору проти адміністрації заводів, що в умовах втоми робітників та локаутів не дало очікуваного мобілізаційного ефекту. Зрештою, період кінця 1907-початку 1908 року ознаменувався системною кризою та фрагментацією руху. Масштабні репресії влади зруйнували організаційне ядро та комунікацію між містами губернії. Внаслідок цього єдина структура розпалася на ізольовані групи, а діяльність анархістів у Катеринославі трансформувалася в епізодичні акти терору, втративши ознаки скоординованої політичної боротьби, характерної для попередніх етапів.

ВИСНОВКИ

Дане дослідження підтверджує, що локальний феномен катеринославського анархізму є важливою складовою загальноімперської революційної хвилі 1905-1907 рр. і водночас має ряд регіональних особливостей, які зумовили його організаційну динаміку та тактичну еволюцію. Робота системно поєднує аналіз джерельної бази, історіографічних підходів, соціально-економічних передумов, механізмів розбудови осередків та трансформації тактик, що робить можливим дослідити цикл розвитку руху, від початкової пропаганди до фрагментації під впливом репресій і внутрішніх суперечностей.

Питання історіографії та джерельної бази. Аналіз показує послідовну еволюцію підходів: від мемуарно-публіцистичних свідчень учасників і ранніх публікацій до ідеологізованої радянської інтерпретації та сучасних регіонально орієнтованих досліджень. Сукупність сучасних праць (у тому числі регіональних досліджень та збірок архівних документів) дозволяє по-новому оцінити масштаби й специфіку явища, але залишає методологічні прогалини: потребу в ширшому залученні поліцейсько-судових справ, детальнішій біографізації рядових учасників і критичному зіставленні анархістських джерел з матеріалами влади. У джерельному плані оптимальний підхід - балансувати між агітаційними текстами, мемуарами та офіційними слідчими матеріалами, враховуючи тенденційність кожного блоку джерел.

Що стосується суспільно-політичних і економічних умов поширення анархістських ідей у Катеринославі: дослідження виявило кілька взаємопов'язаних чинників: індустріалізацію і скупчення робітничого населення, затяжну аграрну кризу та проблеми малоземелля, а також етнонаціональні напруження і політики русифікації, що створювали дво- і навіть тришарові джерела незадоволення. У такій поліетнічній і соціально нерівній міській спільноті анархістські ідеї знаходили сприятливий ґрунт: молодь робітничих та єврейських кіл виявляла особливу чутливість до

радикальних постановок, а локальні індустріальні підприємства стали центрами вербування й поширення пропаганди. Ця сукупність умов пояснює як швидкість формування осередків, так і їхню початкову соціальну опору.

Анархістська еволюція йшла від розрізнених гуртків і пропагандистської роботи до відносно інституалізованих осередків із власними формами самоорганізації - друкарнями, місцевими «групами» (у т.ч. відомі у роботі приклади махаєвців і бойових підрозділів), системою листівок і локальних мереж. Практика поєднувала легальні форми агітації та нелегальні дії: експропріації забезпечували фінансову базу, «пропаганда дією» і участь у страйках і барикадних зіткненнях слугували одночасно і тактикою, і засобом мобілізації. Водночас специфіка катеринославського досвіду - тісна взаємодія (а часом й конфронтація) анархістів з іншими лівими силами та місцевими робітничими структурами, визначала як можливості, так і обмеження для поширення впливу.

У 1905-1906 рр. тактика анархістів у місті трансформувалась від самооборони й масової пропаганди до широкого застосування експропріацій і епізодичного індивідуального терору; у 1906 р. деякі групи намагалися координувати «летючі» акції між регіонами, що посилювало репутацію радикалів, але також ставило їх під пильний нагляд влади. Далі набутий образ «мілітаризованого» осередку, систематичне використання експропріацій і зростання практики безмотивного терору спричинили поступову криміналізацію руху, втрату широкої соціальної підтримки та підвищену вразливість до провокацій і інфільтрації; зрештою, унаслідок посилення репресій, втрати лідерів і внутрішніх тактичних суперечностей відбулася фрагментація руху і перехід до ізольованих акцій ближче до кінця 1907 - початку 1908 р. Ці висновки узагальнюють кінцівки розділів про еволюцію тактики та причини занепаду: по суті, занепад був зумовлений не лише зовнішнім тиском, але й внутрішньою системною кризою, спричиненою вибором екстремістської стратегії.

Підсумково, дослідження доводить, що катеринославський анархістський рух 1905–1907 рр. - це складний, багатовимірний феномен, результат сукупності структурних (економічних, соціальних, етнічних) передумов та суто політичних рішень суб'єктів руху. Він відіграв помітну, хоч і суперечливу роль у місцевому революційному процесі: з одного боку, стимулював радикалізацію протестів і створював альтернативні форми соціальної самоорганізації, з іншого — через практики експропріацій і насильства втратив широку опору й зрештою був витіснений репресивним апаратом і внутрішнім розкладом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. «Пану начальнику Катеринославського губернського жандармського управління (№ 1811)». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, спр. 1894, арк. 54-55.
2. «Губернатора. Начальнику 34-ї піхотної дивізії». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 11, оп. 1, спр. 450, арк. 22-30.
3. «Директор Департаменту Поліції №1665». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, оп. 1, спр. 76, арк. 29-39.
4. «Донесення помічника пристава губернатору». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, спр. 1435, арк. 609-612.
5. «Копія шифрованої телеграми завідувачу особливого відділення департаменту поліції від 19 серпня 1904 року». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, оп. 1, спр. 62, арк. 12.
6. «Начальника Катеринославського охоронного відділення П. Директору Департаменту Поліції №1835». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, оп. 1, спр. 62, арк. 2-3.
7. «Начальника Катеринославського охоронного відділення П. Директору Департаменту Поліції №1864». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, оп. 1, спр. 62, арк. 6-8.
8. «Начальника Катеринославського охоронного відділення П. Директору Департаменту Поліції №2156». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, оп. 1, спр. 62, арк. 15-18.
9. «Начальника Катеринославського охоронного відділення П. Директору Департаменту Поліції №2208». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, оп. 1, спр. 62, арк. 21-29.
10. «Не підлягає розголошенню. Наказ військам Катеринославського гарнізону. Катеринослав, січня 14-го дня 1905 р.» Державний архів

- Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 11, оп. 1, спр. 450, арк. 233-235.
- 11.«Оголошення про обов'язкові постанови по місту Катеринославу». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 11, оп. 1, спр. 448, арк. 10-14.
 - 12.«Від Губернатора, по 1 столу, № 921 на Департамент Поліції». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 11, оп. 1, спр. 450, арк. 45.
 - 13.«Рапорт катеринославського поліцмейстера». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 11, спр. 456, арк. 109-110.
 - 14.«Таємно. Телеграма катеринославського поліцмейстера губернатору. 27 квітня 1906 р.». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 11, спр. 541, арк. 34-38.
 - 15.«Телеграма Катеринославському губернатору». Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 11, оп. 1, спр. 450, арк. 46.
 - 16.«Телеграма Катеринославського губернатора Командувачу військами Одеського військового округу». 5 грудня 1905. Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 11, спр. 456, арк. 23-25.
 - 17.«Циркуляр департаменту поліції №15865». 7 жовтня 1905. Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, спр. 76, арк. 410-413.
 - 18.«Циркуляр департаменту поліції №16677». 27 жовтня 1905. Державний архів Дніпропетровської області, Дніпро, Україна, ф. 32, спр. 76, арк. 464-465.
 - 19.Біля Думи. Від нашого кореспондента Хадатайського депутата (Катеринослав). *Південний край*, 1907, 6 квіт., № 9052, с. 3.
 - 20.Телеграма нашого кореспондента (Катеринослав). *Південний край*, 1907, 7 квіт., № 9053, с. 3.
 - 21.Телеграми. Наших кореспондентів (Катеринослав). *Південний край*, 1907, 25 берез., № 9047, с. 3.

22. Телеграми. Наших кореспондентів (Катеринослав). *Південний край*, 1907, 27 берез., № 9048, с. 2.
- 23.3 Катеринослава. *Хліб і Воля*, листоп., 1905, № 24, с. 4-5.
24. Повідомлення Катеринославської групи анархістів-комуністів. *Хліб і Воля*, 1905, № 24, с. 4.
25. Нарис анархічного руху в Катеринославі. *Листки до «Хліб і Воля»*, 30 жовтня 1906, № 1, с. 10-13.
- 26.3 Росії. *Буревісник*. № 10-11. С. 19-22.
27. Катеринославська організація Робітників Анархістів-Комуністів. Катеринослав. Кривава бійня в катеринославській в'язниці. *Буревісник*. № 12. С. 16-20.
28. Рогдаєв Н. Різні течії в російському анархізмі (Доповідь робітничому інтернаціональному анархістському конгресу в Амстердамі). *Буревісник*. Париж, 1907. № 8. С. 9-12.
29. Нарис анархічного руху в Катеринославі за півтора року (липень 1905 - грудень 1906 рр.). *Додаток до Буревісника*, 1907, № 6-7, с. 4-21.
30. Щап Ж. «1906 рік». *Матеріали з історії Катеринославської соціал-демократичної організації більшовиків та революційних подій 1904-1905-1906*. Катеринослав: Типо-Літографія Катерининської залізниці, 1924, с. 465-490.
31. Копія шифрованої телеграми Директору Департаменту Поліції від 19 грудня 1905 року за № 3537. *Матеріали з історії Катеринославської соціал-демократичної організації більшовиків та революційних подій 1904-1905-1906*. Катеринослав: Типо-Літографія Катерининської залізниці, 1924, с. 363-367.
32. Директору Департаменту Поліції №3266. *Катеринославщина в революції 1905-1907 рр.* Дніпропетровськ, 1975, с. 156-157.
- 33.3 повідомлення в бюлетені № 8 Катеринославського бойового страйкового комітету про збори Ради робітничих депутатів, присвячені грудневному

- збройному повстанню. *Катеринославщина в революції 1905-1907 рр.* Дніпропетровськ, 1975, с. 235.
34. Телеграма № 158 Міністерства Внутрішніх Справ Катеринославському губернатору про необхідність вжиття рішучих заходів щодо попередження революційних виступів робітників міста Катеринослава та забезпечення охорони важливих міських об'єктів. *Катеринославщина в революції 1905-1907 рр.* Дніпропетровськ, 1975, с. 194.
35. До всіх робітників. *Анархісти: Документи і матеріали, 1883-1935 рр.* У 2 т. Т. 1: збірник документів. М., 1997, с. 155-156.
36. Заява Катеринославського комітету РСДРП з приводу експропріацій, що проводяться Катеринославською групою анархістів-комуністів. *Анархісти: Документи і матеріали, 1883-1935 рр.* У 2 т. Т. 1: збірник документів. М., 1997, с. 163-164.
37. Відповідь Катеринославської Групи Робітників А.-К. на Заяву Катеринославського Комітету РСДРП. *Анархісти: Документи і матеріали, 1883-1935 рр.* У 2 т. Т. 1: збірник документів. М., 1997, с. 164-165.
38. Павло Гольман (некролог). *Анархісти: Документи і матеріали, 1883-1935 рр.* У 2 т. Т. 1: збірник документів. М., 1997, с. 208-212.
39. До всіх робітників Брянського заводу!. *Анархісти: Документи і матеріали, 1883-1935 рр.* У 2 т. Т. 1: збірник документів. М., 1997, с. 155-156.
40. Ф. Зубар (некролог). *Анархісти: Документи і матеріали, 1883-1935 рр.* У 2 т. Т. 1: збірник документів. М., 1997, с. 346-349.
41. Новомирський Д. С. «Анархічний рух в Одесі». *Нариси історії анархічного руху в Росії.* М.: *Голос праці*, 1926.
42. Солонович А. А. «Кропоткін». *Нариси історії анархічного руху в Росії.* М.: *Голос праці*, 1926.
43. Таратута А. Г. «У Росії та за кордоном 1903-1907». *Нариси історії анархічного руху в Росії.* М.: *Голос праці*, 1926.

44. Чорнознаменці А. С. «І безвладники». *Нариси історії анархічного руху в Росії*. М.: *Голос праці*, 1926, с. 287-298.
45. Аршинов П. А. «Дві втечі. Зі спогадів анархіста 1906-1909 рр.». Вид. *Справа праці*, Париж, 1929.
46. «25 років Російського анархічного руху в Північній Америці». *Справа Праці*, 1937-1938, № 100, с. 27.
47. Максимов Г. «Сімдесятиріччя російської анархічної преси (Від "Народної справи" до "Справи Праці" 1868-1938)». *Справа Праці*, 1938, № 103, с. 3-5.
48. П. А. «Пам'яті В. К. Махайського». *Справа Праці*, 1927, № 11, с. 7.
49. З доповідної записки директора Департаменту поліції А. А. Лопухіна Миколі ІІ про причини повстання селян у Полтавській та Харківській губерніях, активізацію антиурядової пропаганди в цих губерніях та зростання революційних виступів у Росії. В: *Селянський рух у Росії в 1901-1904 рр.*: збірник документів, під ред. А. М. Анфімова. М.: Наука, 1998, с. 108-111.
50. Робітничий рух у Катеринославі. РСДРП. Женева: Союз рос. соціал-демократів, 1900.
51. Російська революція і анархізм (Доповіді, прочитані на з'їзді комуністів-анархістів, у жовтні 1906 р.). Вид.: Ф. Г. А. К. С., С. Ш. і К. Чикаго, 1922.
52. З історії анархічного руху в Білостоці. *Альманах: Збірник з історії анархічного руху в Росії*, під ред. Н. І. Рогдаєва та ін., т. 1. Париж: 1909. URL: <http://karaultheca.ru/rus-an/almanach.htm> (дата звертання: 01.10.2025).
53. Кропоткін П. А. Листи. *Бібліотека Андрія Бірюкова*. URL: <https://oldcancer.narod.ru/Nonfiction/ПАК-Letters90.htm#y1902> (дата звертання: 16.08.2025).

Література

54. Антоненко М. І. Заселення Донбасу соціально-економічні та етнографічні аспекти середини ХІХ - початку ХХ ст.: автореферат дис. ... канд. іст. наук. Д., 1994.

- 55.Безаров О. Т. До питання про роль євреїв в анархістському русі напередодні революції 1905-1907 рр. у Російській імперії. Вісник Московського університету. Серія 8. Історія. 2018. С. 41-61.
- 56.Безаров О. Російська революція єврейських анархістів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. № 6 (379). С. 110-118.
- 57.Безаров О. Т. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861-1917 роки): дис. д-ра іст. наук. Чернівці, 2019.
- 58.Бибік К. П. Українське селянство на початку ХХ століття. *Молодий вчений*. 2017. № 6 (118). Серія: Історичні науки. С. 16-20.
- 59.Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880-1920. Пер. з англ. М. Казакова та Л. Бідочко. Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА, 2017.
- 60.Боровик М. О. Динаміка чисельності промислових робітників в українських губерніях Російської імперії (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 3.
- 61.Верховцева І. Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): монографія. Черкаси: вид. Ю. А. Чабаненко, 2018.
- 62.Верховцева І. Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902-1907 роках як початковий етап селянської революції. *Український селянин*. 2016. Вип. 16. С. 58-69.
- 63.Врадій Є. А. Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905-1910 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровський нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2012.
- 64.Гаухман М. Революційна періодизація: анатомія 1905 року (продовження). *Україна Модерна*. 2015. URL: <https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/revolyuczijna-periodizacziya-anatomiya-1905-roku-prodovzhennva/> (дата звернення: 01.10.2025).

65. Горєв Б. І. Анархісти, максималісти і махаєвці. Анархічна течія в першій російській революції. Петроград: Книга, 1917.
66. Дубовик А. Діяльність «Групи Катеринославських робітників анархістів-комуністів» у 1905-1906 рр. Індивідуальний політичний терор у Росії. XIX - початок XX ст. 1994. URL: <https://lib.memo.ru/book/28609> (дата звернення: 24.10.2025).
67. Запорожець С. А. Анархізм як ідейно-політична течія: сутність, проблеми та тенденції розвитку: дис. канд. політ. наук: 23.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2012.
68. Зеленцова С. М. Джерела з історії анархізму в Україні 1903-1914 рр. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010.
69. Історія України. Нове бачення. Під ред. В. А. Смолія. Т. 1. К.: «Україна», 1998.
70. Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902-1922 рр.): дисертація 07.00.01. Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2020.
71. Комін В. В. Анархізм у Росії: спец. курс лекцій. Калінін: Калінін. держ. пед. ін-т ім. М. І. Калініна, 1969.
72. Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917 р.: історіографія: дис. д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2015.
73. Лебеденко О. М. Анархізм в Україні (кінець XIX - початок XX ст.): дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1996.
74. Лебеденко О. М. Анархісти на Україні в 1903-1908 рр. *Український історичний журнал*. 1991. № 11. С. 36-43.
75. Лебеденко О. М. До історії виникнення анархізму на Україні. *Проблеми викладання історії народів України в технічному вузі*. Тези доповідей респ. наук.-метод. конф. Одеса - Київ, 1991. С. 38-39.
76. Марковська З. І. Єврейські партії початку XX ст. в процесі державотворення України. *Вісник Харківської державної академії дизайну*

- і мистецтв.* 2011. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2011_2_46 (дата звернення: 29.08.2025).
77. Мармілова О. С., Перегняк І. А. Анархізм М. Бакуніна: ключові моменти та критика комунізму. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. Історія та міжнародні відносини. 2021. Т. 1, № 13. С. 52-56.
78. Михно Р. І. «Автономістська» концепція держави в українській державно-правовій думці XIX - початку XX ст.: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ: Ун-т Короля Данила, 2024.
79. Перетокін А. Г. Соціальне становище робітників гірничозаводської галузі промисловості Катеринославщини на початку XX ст. (1900-1917 рр.). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 67-79.
80. Петров О. О. Стан селянського та дворянського господарства Катеринославської губернії у 80-ті рр. XIX ст. (за відомостями земства і адміністрації). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. URL: <https://ukrhyst.at.ua/publ/21-1-0-683> (Дата звернення: 14.08.2025).
81. Піхманець Р. В. Ставлення Михайла Драгоманова до еміграційних форм революційно-визвольного чину на початку 1870-х років. *Прикарпатський ВІСНИК НТШ. Слово*. 2019. № 2. С. 95-112.
82. Попович М. В. *Нарис історії культури України*. К., 1998. URL: <http://litopys.org.ua/popovych/narys26.htm> (дата звернення 14.08.2025).
83. Рижова Ю. В. Елементи поліцейської системи забезпечення внутрішньої безпеки в Російській імперії в другій половині XIX - початку XX ст. *Праці Академії*. 2021. № 2 (58). С. 183-192.
84. Рубльов Д. І. *Російський анархізм у XX столітті*. М.: РДТ, 2019.
85. Савченко В. А. *Анархістський рух в Одесі (1903-1916 рр.): монографія*. Одеса: Печатный дом, 2014. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/4254> (Дата звертання: 01.09.2025).

- 86.Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903-1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування: дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. Інститут історії України НАН України; Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. Київ, 2017.
- 87.Савченко В. А. Анархістський рух на Україні у 1905-1907 рр. Наукові праці з питань політичної історії. Більшовики та непролетарські партії на етапі буржуазно-демократичної революції. Київ, 1991. Вип. 169. С. 137-149.
- 88.Савченко С., Решетнікова О. Єврейське питання у Катеринославі на початку ХХ століття. *Eminak*. 2024. № 3 (47). С. 92-115.
- 89.Світленко С. Катеринослав у демократичній революції 1905-1907 років: початки революційної загрози. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. Д.: ДНУ, 2006. С. 19-36.
- 90.Світленко С. І. Катеринослав у демократичній революції 1905-1907 років: 2. Революційний апогей. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. Вип. 4. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2007. С. 26-46.
- 91.Світленко С. І. Катеринослав у демократичній революції 1905-1907 рр.: 3. Відступ революційних сил. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. Вип. 6. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 2008. С. 38-51.
- 92.Світленко С. І. Зародження анархістського руху в Катеринославі. Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. 2006. Вип. 14. С. 47-52.
- 93.Сіталова Н. О. Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905-1907 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 історія України. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2009.

- 94.Ткаченко-Плахтій О. П. Прояви та особливості революційного терору на Катеринославщині в 1905-1907 рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. С. 154-162.
- 95.Чепурко О. О. Бойова робота соціал-демократів Катеринославської губернії в 1905-1907 рр. *Проблеми політичної історії України*. 2015. Вип. 10. С. 63-74.
- 96.Чепурко О. О. Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903-1907 рр.: дис. канд. істор. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2009.
- 97.Шевченко О. Т. Підгрунття розвитку ідей класичних форм анархізму другої половини XIX ст. *Вісник аграрної історії*. 2013. Вип. 6-7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vai_2013_6-7_21 (Дата звертання: 01.09.2025).
- 98.Шевченко О. Т. Розуміння історії російського анархізму XIX ст., як еволюційного типу політичної свідомості. *Вісник аграрної історії*. 2013. Вип. 4-5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vai_2013_4-5_29 (Дата звертання: 01.09.2025).
- 99.Шляхов О., Донік О. Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця XIX - початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*. 2020. Вип. 1. С. 44-62.
100. Шпорлюк Р. *Імперія та нації*. Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7888-05-3/966-7888-05-3.pdf> (дата звернення: 29.08.2025).
101. Ядловська О. С. Діяльність єврейських партій та громадсько-політичних організацій у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Випуск 270. Т. 282. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2016. С. 31-37.

102. Ядловська О. Національні меншини Півдня України в контексті політичної діяльності (початок ХХ ст. - 1918 р.). Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020.
103. Avrich P. *The Russian Anarchists*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967. URL: <https://www.markfoster.net/dcf/anti-intellectualism.pdf> (Дата звертання: 01.10.2025).
104. Boustan L. P. Were Jews political refugees or economic migrants? Assessing the persecution theory of Jewish emigration, 1881-1914. *The New Comparative Economic History: Essays in Honor of Jeffrey G. Williamson*. ed. T. J. Hatton, K. H. O'Rourke, A. M. Taylor. Cambridge: MIT Press, 2007. URL: https://lboustan.scholar.princeton.edu/sites/g/files/toruqf4146/files/lboustan/file/research06_jewishmigration.pdf (дата звернення: 29.08.2025).
105. Charters Wynn. *Workers, Strikes and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870-1905*. Princeton: Princeton University Press, 1992. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/4254> (Дата звертання: 03.09.2025).
106. Edelman R. *Proletarian Peasants: The Revolution of 1905 in Russia's Southwest*. Cornell University Press, 1987.
107. Kappeler A., Clayton A. *The Russian Empire: A Multi-Ethnic History*. Harlow: Pearson Education Limited, 2001.
108. Levi C. Social Histories of Anarchism. *Journal for the Study of Radicalism*. 2010. Vol. 4, No. 2. pp. 1-44.
109. Surh G. Ekaterinoslav City in 1905: Workers, Jews, and Violence. *International Labor and Working-Class History*. 2003. Vol. 64. pp. 139-166.